

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

GÜLNAR BAXIŞALI qızı QURBANOVA

İNGİLİS DİLİNDƏ NƏZAKƏT BİLDİRƏN SÖZLƏRİN
SEMANTİK TƏHLİLİ

İxtisaslaşma: HSM 060201-Dilşünaslıq (İngilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər: _____

f.f.d. R.R.Ağayeva

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3-6
I FƏSİL. İNGİLİS DİLİNDƏ NƏZAKƏT KATEQORİYASI.....	7-37
1.1. İngilis dilində nəzakət nəzəriyyələri	7-19
1.2. İngilis dilində nəzakət prinsipi və nəzakət taktikaları.....	19-30
1.3. Nəzakət kateqoriyasında gender aspekti	30-37
II FƏSİL. İNGİLİS DİLİNDƏ NƏZAKƏT BİLDİRƏN SÖZLƏRİN	
LİNGVİSTİK TƏHLİLİ	38-59
2.1. İngilis dilində nəzakət bildirən sözlərin leksik-semantik təhlili.....	38-50
2.2. İngilis dilində nəzakət bildirən sözlərin qrammatik və sintaktik təhlili	50-59
NƏTİCƏ.....	.60-63
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT64-69

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Bu tədqiqatın aktuallığı beynəlxalq əməkdaşlığın sərhədlərinin genişlənməsi, mədəniyyətlərarası ünsiyyət prosesinin keyfiyyətinə yeni tələblərin formalaşması, elmdə mövcud olan biliklərin sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi zərurəti ilə əlaqədar mədəniyyətlərarası ünsiyyətin artan rolu ilə müəyyən edilir. Müasir dilçilik dilin praqmatik tədqiqatlarına və eləcə də nəzakət kateqoriyasına böyük maraqla yanaşır, çünki beynəlxalq əməkdaşlığın sərhədlərinin genişlənməsi, mədəniyyətlərarası ünsiyyətin artan rolu ilə, uğurlu ünsiyyət prosesinə yardım edən nitq strategiyalarını bilmək və həyata keçirmək zəruriyyəti yaradır.

Şifahi ünsiyyət insan fəaliyyətinin ən mühüm sahələrindən biri hesab olunur. Nəzakət bu ünsiyyətin rəvan, uğurlu və münaqişəsiz axarını təmin edən əvəzsiz elementdir. İnsanlararası ünsiyyətin əsas komponentlərindən biri kimi nəzakət ən mühüm tənzimləyici və effektiv sosial qarşılıqlı münasibətə nail olmaq üçün zəruri olan insan davranışı formasıdır.

Nəzakət kommunikativ şüurun ən mühüm kateqoriyasıdır, insanların kommunikativ davranışını tənzimləyən əsasdır. Onun milli spesifik xüsusiyyətlərini bilmək insanların kommunikativ davranışını başa düşməyə səbəb olur və münaqişədən qaçmağa imkan verir. Onlara məhəl qoymamaq ünsiyyəti çətinləşdirir və anlaşılmazlıqlar yaradır.

Praqmatika nöqtəyi-nəzərindən, nəzakət ünsiyyətdə müsbət nəticə əldə etməyə yönəlmiş strategiya və ya strategiyalar toplusu kimi görünür. Ünsiyyətə daxil olan tərəflər tərəfindən konkret strategiyanın seçilməsi həm xarici, həm də daxili amillərdən, yəni müəyyən situasiyaların parametrlərindən, cəmiyyətdəki mənəvi dəyərlərdən asılıdır. Nəzakət nəzəriyyəsinin ətraflı öyrənilməsi üçün praqmatika nöqtəyi-nəzərindən ünsiyyət iştirakçılarının kommunikativ niyyətlərini formalaşdırmaq üçün müvafiq nitq strategiyalarının seçilməsi mexanizmlərini öyrənmək, ünsiyyətin müxtəlif aspektlərini nəzərə almaq lazımdır.

Nəzakət linqvistik tədqiqatın predmeti kimi dəfələrlə yerli və xarici dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Nəzakət problemi dil hadisəsi kimi nəzakət anlayışının

inkişafı, nəzakətli davranışın forma və funksiyalarını müəyyən edən sosial-psixoloji amillərin öyrənilməsi, nəzakət kateqoriyası ilə diskurs növü arasında əlaqənin qurulması və nəzakət prinsiplərinin linqvistik ifadəsinin təsviri kimi məsələləri əhatə edir.

İngilis və Azərbaycan dillərində nəzakət kateqoriyası həm semantik, həm də sintaktik vasitələrindən istifadə etməklə həyata keçirilir. Semantik vasitələrə minnətdarlıq işarələri, üzrxahlıqlar, modal söz və fellər, ehtiramlı müraciət formaları və s. daxildir. Sintaktik vasitələrə - xahişin, əmrin, məsləhətin, dəvətin, təklifin, imperativ nitq aktlarının dolaylı tərtibatı, sorğu nitqinin dolaylı tərtibatı, ellipsis aiddir. Bununla belə, bu dildə nəzakətin belə işarələr toplusu həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət tərkibinə görə fərqlənir ki, bu da dil və mədəniyyətin xüsusiyyətləri ilə izah olunur.

Müasir ingilis dilində nəzakət strategiyalarının və taktikalarının linqvistik ifadə vasitələri kifayət qədər çoxdur və leksik-semantik rəngarəngliyə malikdir. Bu vasitələr danışanla dinləyənin sosial statusu, onlar arasındakı sosial məsafə kimi məqamlardan asılı olaraq dəyişir. Müsbət, mənfi, açıq və qapalı nəzakət strategiyaları məhz bu məqamlarla müəyyənləşdirilir. Bəzən bu strategiyalar danışan və ya dinləyənin niyyətindən asılı olaraq nəzakətliliyin ritorik ifadəsinə çevrilmiş olsa da, uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş nəzakət insanlar arasında mövcud olan əlaqələri nizamlayır, hörmət və daha sıx münasibət formalaşdırır, etibar hissini gücləndirir və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir. Ritorik nəzakət konsepsiyasına görə, nətiq onu dinləyənlərə hörmət edir, status baxımından onlarla uyğunlaşmağa çalışır.

Nəzakət nəzəriyyəsi kifayət qədər geniş və hər dövrün tələblərinə cavab verən bir nəzəriyyədir. Nəzakətli davranış kommunikanları söhbətin qalibi olmaq niyyətindən uzaqlaşdırır və fikirlərinin açıq ifadəsi üçün ideyalara yol açır. Bu amil, Əməkdaşlıq prinsipinə görə, ünsiyyətin uğuru üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Hazırda bir çox xalqların və mədəniyyətlərin intensiv yaxınlaşması müşahidə olunduğu bir vaxtda xarici dilçilikdə alimlərin nəzakət anlayışlarının öyrənilməsinə və işlənilib hazırlanmasına, onun pozuntularının xüsusiyyətləri, linqvistik ifadəsi,

nitqdə nəzakət kateqoriyasının göstəricilərinin istifadəsinə gender amilinin təsiri və s. marağının artması təzahür edir.

Təqdim edilən dissertasiya işi də məhz belə bir aktual problemin araşdırılmasına – İngilis dilində nəzakət kateqoriyasının semantik ifadə vasitələrinin araşdırılmasına həsr edilmişdir və nəzakət kateqoriyasının ifadə vasitələrinin fəaliyyət istiqamətlərini aşkara çıxarır.

Tədqiqat işinin obyektı və predmeti. *Dissertasiyanın tədqiqat obyektı* ingilis dilində nəzakət anlayışı, *predmeti* isə həmin dildə nəzakət anlayışının leksik-semantik ifadə vasitələridir.

Tədqiqat işinin materialı ingilis dilinin linqvokulturoloji bazasıdır. İngilis dilində nəzakət bildirən söz və ifadələr müxtəlif mənbələrdən, bədii əsərlərdən və lüğətlərdən seçilmişdir.

Tədqiqat işinin əsas məqsədi və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi ingilis dilində nəzakət kateqoriyasını ifadə edən linqvistik vasitələrin istifadə olunmasının linqvistik və mədəni xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdir.

Tədqiqat işinin nəzəri metodoloji bazası. Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını müxtəlif xarici və Azərbaycan alimlərinin əsərlərində təqdim olunan koqnitiv dilçilik və linqvokulturologiyanın tədqiqat predmeti kimi nəzakət kateqoriyası nəzəriyyəsinin əsas müddəaları təşkil etmişdir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi İngilis dilində nəzakət kateqoriyaları və nəzəriyyələrini əsas götürməklə, ingilis dili materialları əsasında nəzakət kateqoriyasının leksik, semantik, sintaktik və qrammatik ifadə vasitələrinin toplanması və araşdırılmasıdır.

Dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri müddəaları və nəticələri nəzakət anlayışı ilə bağlı nəzəri məsələlərin, dilin pragmatik aspektinin öyrənilməsində faydalı ola bilər.

İşin aprobasiyası. Təqdim edilən magistr dissertasiyası Azərbaycan Dillər Universitetinin Linqvokulturologiya kafedrasında yerinə yetirilərək müzakirəyə

təqdim edilmişdir. Onun əsas müddələri məqalələrdə və tezislərdə əhatə olunmuşdur.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya işi mündəricat, giriş, iki fəsil, beş yarım fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Tədqiqat işinin giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmışdır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, materialları, işin obyektı və predmeti, elmi yeniliyi, həmçinin elmi və praktik əhəmiyyəti təyin edilmişdir. Sonda işin aprobasiyası və strukturu barədə məlumat verilmişdir. Magistr dissertasiyasının nəticə hissəsində isə tədqiqat zamanı əldə edilmiş əsas və vacib müddəalar qeyd olunmuşdur.

Tədqiqat işinin ədəbiyyat siyahısında Azərbaycan, rus və ingilis dillərində olan elmi əsərlər, bədii ədəbiyyat nümunələrinin müəllifləri və internet resurslarının linkləri qeyd edilmişdir.

I FƏSİL

İNGİLİS DİLİNDƏ NƏZAKƏT KATEQORİYASI

1.1. İngilis dilində nəzakət nəzəriyyələri

Hazırda dilçilikdə dil və mədəniyyət probleminə maraq artmaqdadır. Tədrisən dil elmi də insan haqqında, onun mentalitetinin quruluşu, onun xarici aləmlə və başqa insanlarla qarşılıqlı əlaqə yolları haqqında elmə çevrilir.

Fərqli dillərdə danışan və fərqli mədəniyyətlərə mənsub insanların dünyanı fərqli qavraması ideyası qəbul edilir və artıq sübuta ehtiyacı yoxdur. Bu ideya linqvokulturologiyanın və etnopsixolinqvistikanın əsasını təşkil edir. Buna görə də, son vaxtlar, mədəniyyəti bilmədən uğurlu ünsiyyətin qeyri-mümkün olması faktı göz qabağında olduqda, mədəniyyət və dil arasındakı əlaqə ilə bağlı məsələlər xüsusilə aktuallaşır. Müxtəlif sahə və bilik sahələrini təmsil edən tədqiqatçılar belə qənaətə gəliblər ki, mədəniyyət insanın şüurunda əks olunur və onun kommunikativ davranışının xüsusiyyətlərini müəyyən edir.

Bu gün mədəniyyətlərarası münasibətlərin genişlənməsi sayəsində müxtəlif dil və mədəni icmaların nümayəndələri getdikcə daha çox ünsiyyətin iştirakçısına çevrilirlər. Onların uğurlu ünsiyyəti təkcə dil biliyi ilə deyil, həm də nitqin və qeyri-verbal davranışın milli-mədəni xüsusiyyətlərini, ünsiyyətin dominant xüsusiyyətlərini, sosial-mədəni normaları və milli nəzakət sistemlərini bilməsi ilə əvvəlcədən müəyyən edilir. Bütün bu kateqoriyalardan məlumatsızlıq şəxslərlərarası ünsiyyətdə uğursuzluğa səbəb ola bilər və münaqişə vəziyyətlərinə gətirib çıxara bilər.

Nəzakət kommunikativ şüurun kateqoriyası olmaqla milli mentalitetin əksidir. Bu, insanların kommunikativ davranışını tənzimləyən mədəniyyətlərarası kommunikativ səriştənin tərkib hissəsidir. Bu kateqoriyanın milli xüsusiyyətlərini bilmək insanların kommunikativ davranışının bir çox xüsusiyyətlərini başa düşmək üçün açardır, məhəl qoymamaq ünsiyyəti çətinləşdirir və çoxsaylı stereotiplərin yaranmasına səbəb olur.

Ünsiyyətə girən insanlar nəinki məlumat mübadiləsi aparır, həm də bir-birlərinə fərqli münasibət bildirirlər. Ünsiyyət zamanı ünvanlanan bəyanatda danışan sevgini, mehribanlıq, düşmənçiliyi, o cümlədən bu cür münasibətin müxtəlif çalarlarını məsələn hörmətdən nümayişkaranə hörmətsizliyə qədər bir çox hissləri ötürə bilər. Ünsiyyət tərəfdaşına hörmətli və xeyirxah münasibətin təzahürünün bütün halları "nəzakət" anlayışı ilə birləşir.

Nəzakət ünsiyyətin məcburi elementlərindən biri kimi müxtəlif elmlərin maraq dairəsinə düşür: fəlsəfə, pragmatika, dilçilik, psixologiya, etnoqrafiya, mədəniyyətşünaslıq və s.

Mədəniyyətlərarası aspektdə nəzakətin nə olduğunu müəyyən etmək olduqca çətindir. Ənənəvi olaraq nəzakət başqa bir insana hörmətin təzahürü hesab olunur. Hörmət, cəsarət, düzgünlük, nəzakət kimi anlayışlarla əlaqələndirilir. Eyni zamanda, hörmət fərdin məziyyətlərinin tanınması, başqa bir insana münasibətdə diqqət kimi başa düşülür.

Nəzakət kateqoriyasının formaları müstəqil sistemlər deyil. Nəzakət kateqoriyasının formaları situasiyadır, yəni müəyyən bir ünsiyyət vəziyyətindən asılıdır: rəsmi və ya qeyri-rəsmi.

Nəzakət cəmiyyətin sosial-mədəni sisteminin və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin əsas prinsipləri ilə sıx bağlı olduğundan antropoloji, sosial-psixoloji və linqvistik ədəbiyyatda onun təhlili sosial məsafə və güc məsafəsi fonunda aparılır.

Nəzakət nəzəriyyəsinin yaranma tarixi XV əsrə təsadüf edir. Oxford etimoloji lüğətinə görə, XVII əsrdə nəzakətli insan ədəbli, əxlaqlı normalara sahib şəxs kimi xarakterizə edilirdi. K.Enlik "On the history of politeness" kitabında qeyd edirdi ki, orta əsrlərdə Fransa, İspaniya, Almaniya və Hollandiyada ali, yuxarı təbəqə özünü digər təbəqələrdən nəzakət dəyərləri ilə fərqləndirirdilər. Onların təsəvvürlərinə görə, nəzakət dəyərlərinin əsasında uğurlara nail olmaq, şərəf qazanmaq kimi məqsədlər dayanır [55, s. 76].

Nitq ünsiyyəti tədqiqatın cəlbədicə sahələrindən biridir. Müasir ünsiyyət şəraitində dialoq nitq növünün kifayət qədər yüksək yayılması nitq vahidlərinin

öyrənilməsinə aktual problemə çevirir. Tədqiqatçılar əvvəllər, nitq aktı, natiqin niyyəti, nitqin təsiri, kommunikantlar arasında qarşılıqlı əlaqə problemləri, nitq situasiyasının xüsusiyyətləri, ünsiyyət pozğunluqlarının səbəbləri, ünsiyyət strategiyaları və danışq nitqinin taktikası kimi dil elminin periferiyasında olan hadisələrə diqqət yetirmişlər.

Son zamanlar dilçiliyə, onun ümumən antroposentrik aspektlərinin, xüsusən də nəzakət kateqoriyasının öyrənilməsinə maraq artmaqdadır. Ayrı-ayrı linqvomədəni birlik çərçivəsində bir dil əsasında, eləcə də müxtəlif linqvomədəni icmalarda bir neçə dil əsasında öyrənilir ki, bu da bu sahədə mədəniyyətlərarası müqayisə aparmağa imkan verir.

Nəzakət kateqoriyası ilə bağlı çoxlu sayda nəzəriyyələr var. Onlardan bəzilərini daha ətraflı qeyd edəcəyik, amma əvvəlcə nəzakətin nə olduğunu müəyyən edəcəyik. Eyni zamanda ünsiyyət zamanı özünü necə reallaşdırdığını nəzərdən keçirməyə çalışacağıq.

Bir çox insanlar nəzakətin, nəzakətli davranışın nə olduğunu aydın başa düşdüklərini düşünürlər. Ancaq nəzakəti müəyyənləşdirmək ilk baxışdan göründüyü qədər sadə deyil. Fərqli insanlar nəzakətli davranışı müxtəlif yollarla təsvir edirlər.

Lüğətlərdə nəzakət anlayışına müxtəlif təriflər verilir:

Nəzakət yaxşı davranış və başqalarının hisslərinə hörmət göstərməkdir [67, s. 51].

Nəzakət davranışlarımızla, danışğımızla, hərəkətlərimizlə başqalarına qarşı hörmət, yüksək əxlaq nümayiş etdirməkdir [54, s.23]

Nəzakət başqalarının ehtiyac və hisslərini nəzərə almaqla qəlbimizdə onlara qarşı müvafiq davranış və danışq formasıdır. [66, s.95].

Nəzakət anlayışı ilə bağlı məsələlər müasir dilçilikdə, xüsusilə ingilis dilçiliyində müxtəlif aspektlərdən araşdırma obyektinə olmuşdur. Nəzakət nəzəriyyəsini ilk dəfə 1978-ci ildə P.Braun və S.Levinson irəli sürmüşlər. Bu nəzəriyyə ziddiyyətli olsa da, elmi ədəbiyyatda geniş şəkildə tətbiq və bir o qədər də tənqid olunur. Nəzakət - (dildə), danışan, dinləyən və sözügedən insanlar arasında sosial münasibətlərin müxtəlif linqvistik ifadə vasitələrinə istinad etmək üçün ənənəvi

olaraq istifadə olunan bir termdir. Nəzakət prinsipinə riayət etmək cəmiyyət üzvlərinin davranışlarına müəyyən məhdudiyyətlər qoyur, bu məhdudiyyətlər qarşı tərəfin mənafeyini nəzərə almaqdan, onun fikirləri, istək və hissləri ilə hesablaşmaqdan, imkan daxilində ona tapşırılan vəzifələri asanlaşdırmaqdan ibarətdir. Nəzakət prinsipinə riayət etmək son nəticədə sosial tarazlığın və dostluq münasibətlərinin effektivliyini maksimuma çatdırmaq məqsədi daşıyır.

Bu sosial münasibətlər müxtəlif ola bilər və sözün gündəlik mənasında nəzakətlə məhdudlaşmaqdan uzaqdır. Ən ümumi formada onları iki növə bölmək olar, Patrisiya Braun və Stiven Levinson (48) Ervinq Hoffmanın “sosial üz” haqqında fikirlərini inkişaf etdirərək müsbət və mənfi nəzakət adlandırırlar. Müsbət nəzakət həmrəyliyin lingvistik ifadəsi, həmsöhbətin və digər şəxslərin natiqlə eyni qrupa daxil edilməsi ilə bağlıdır, mənfi nəzakət isə danışanların özünü məhdudlaşdırması, münaqişələrdən qaçmaq istəyi ilə bağlıdır və cəmiyyətdə iyerarxik münasibətlərin strukturu və natiqlə digər insanlar arasındakı sosial məsafədən asılıdır [48, s. 81].

Müsbət nəzakət strategiyaları danışan və dinləyici arasında həmrəyliyin ifadə edilməsindən ibarətdir və aşağıdakı nitq davranış formalarında ifadə olunur:

- dinləyicidə diqqət və marağın təzahürü, yəni, birbaşa sitat gətirmək, dinləyicini dialoqa cəlb etmək, razılığa can atmaq, dinləyicinin istək və meyllərini nəzərə almaq;
- qrupdaxili identiklik mühitinin yaradılması, yəni, dialektdən, jarqondan istifadə, “sən”ə müraciət, elliptik formasıyalar.

Mənfi nəzakət strategiyaları dinləyiciyə Qərb mədəniyyəti ənənələrində qəbul edilən və adətən nəzakət norması kimi başa düşülən hərəkət azadlığının verilməsindən ibarətdir. Bu strategiyalar aşağıdakı davranış xətlərinə əsaslanır:

- birbaşa tələblərdən və dolaylı nitq aktlarından istifadədən yayınma;
- ifadələri yumşaldıcı modal formada formalaşdırmaq;
- öz mövqeyini alçaltmaqla və ünvanlananın mövqeyini qaldırmaqla hörmət göstərmək, üzr istəməyə hazır olmaq;

- ünsiyyət iştirakçılarının şəxsiyyətsizləşdirilməsi, yəni, passiv və şəxssiz konstruksiyaların, qeyri-müəyyən şəxs əvəzliliklərinin istifadəsi.

Geniş kommunikativ kontekstdə nəzakətin tədqiqi onun çoxölçülülüyünə və ünsiyyətin pragmatik tərəfi ilə əlaqəsinə diqqət yetirir. Bunu nəzakətin müxtəlif təsnifatları təsdiq edir: müsbət və mənfi nəzakət [48, s. 83] həmrəylik nəzakəti və sosial məsafəyə yönəlmiş nəzakət [31, s.46] strateji nəzakət.

Nəzakətin nəzəri anlayışlarının nəzərdən keçirilməsi nəzakətin tətbiqinin məqsədini, onun funksiyalarını və şifahi ifadəsinə aid olan amilləri müəyyən etməyə imkan verir.

Mədəniyyətlərarası ünsiyyət nəzəriyyəsində nəzakət kateqoriyası kommunikativ müqaviləyə riayət edilməsi kimi qəbul edilir və müəyyən bir vəziyyət üçün etibarlı olan kommunikantların qarşılıqlı hüquq və vəzifələri toplusuna riayət etməkdən ibarətdir. Onların arasında P.Braun və S.Levinson xüsusi qaydaları vurğulayır, məsələn, ünsiyyət şəraitindən və qeyri-lingvistik kontekstdən (sifariş, tələb) asılı olaraq müəyyən növ icazə verilən nitq aktlarının istifadəsi. Bu qaydalara, müəyyən dərəcədə ingilis dilində tabu suallarını vermək (əmək haqqı, din, milliyyət məsələsi), həmçinin çoxfunksiyalı kommunikativ vahidlər hesab edilən pauza və susqunluğun istifadəsi nəzərə alınır. Ümumi qaydalara aşağıdakı müddəalar daxildir - söhbət zamanı həmsöhbətin sözünü kəsməmək, kifayət qədər yüksək və aydın danışmaq, "ortaq" dildən istifadə etmək və şifahi ünsiyyət postulatlarına əməl etmək.

Nəzakət biliklərinin məhək daşı *Əməkdaşlıq prinsipləri* əsasında yaranmışdır. Q.P.Grays Əməkdaşlıq prinsipini nəzakət modellərinin əsası hesab edirdi. Bu baxışın əsas tərəfdarları R.Lakof və C.Liç olmuşdur. Onların sırasına Edmonson və S.Kraşeni də aid etmək olar, lakin bu iki tədqiqatçı mövzunu daha geniş şəkildə araşdırmamışdır. Q.P.Grays iddia edirdi ki, danışan şəxslər rəşional fərdlərdir, onlar hər bir şeyə bərabər şəkildə malikdirlər, xəbərin qəbul edilməsində birbaşa maraqlıdırlar. Onun fikrincə, Əməkdaşlıq prinsipi ən ali prinsipdir və şəxsin cəlb edildiyi söhbətin qəbul olunmuş məqsəd və istiqamətindən, hadisənin baş verdiyi anda tutduğu mövqedən asılı olaraq tələb olunan nitq davranışını hazırlamalıdır.

S.Barutrama görə, Əməkdaşlıq prinsipi “birgə fəaliyyət”i nəzərdə tutur [45, s.74]. Q.P.Grays Əməkdaşlıq prinsipini dörd əsas danışığ maksimaları (qaydaları) üzrə təsnif edirdi və danışan şəxslərin bunlara riayət etmələrini məqsədəuyğun hesab edirdi. Həmin əxlaq qaydaları aşağıdakılardan ibarətdir:

1. *Məruzə, hesabat davranış maksiması*. Burada danışana fikrini gərək olduğu qədər ifadə etməsi, bildiklərini deməsi, məlumat verməsi tövsiyə olunur. Onun bundan artıq danışması məsləhət görülmür. Məsələn:

Ah, then you cannot quite understand it. My wife and I have been married for nearly fifty years, and we have never been parted, never at all, until nows [44, s. 62].

‘Aha, deməli siz bunu qətiyyənlə başa düşə bilməmişiniz. Arvadımla mən 50 ilə yaxındır ki, evlilik və biz indiyə qədər heç vaxt, tamamilə heç vaxt, bir-birimizdən ayrılmamışıq’.

2. *Keyfiyyət maksiması*. Burada danışan şəxsə yalnız və yalnız həqiqəti deməsi məsləhət görülmür. Məsələn:

“My dear friend,” he said, “it is the very appointment which I should have suggested. Lord Arthur would be very much better in Tangier at present than in” [44, s. 65]. ‘Mənim əziz dostum’ – o dedi, “bu elə həmin təyinatdır ki, mən sizə təklif etmiş olardım. Lord Artura indi Tanqierdə qalmaq içəridə qapılıb qalmaqdan daha yaxşı ola bilərdi’.

3. *Uyğunluq maksiması*. Danışan şəxsə mövzuya uyğun söhbət etməsi tövsiyə olunur. Məsələn:

“I think we’ll be happy,” he ventured. “I couldn’t imagine living the rest of my life without you” [46, s. 89].

‘Düşünürəm ki, biz xoşbəxt olacağıq’ deyə o, ehtiyatla dedi. ‘Mən həyatımın qalan hissəsini sənsiz təsəvvür etmirəm’.

4. *Hərəkət, rəftar maksiması*. Müəllif söhbət iştirakçılarında sərbəst olmağı, həyəcanlanmamağı tövsiyə edir. Məsələn:

“Tuppence interrupted calmly, “Please tell us anything you have seen as quickly as you can. We will be most grateful if you would” [43, s. 101].

‘Tapens sakitcə onun sözünü kəsdi, “Lütfən bizə gördüyünüz hər hansı bir şey haqqında bacardığınız qədər tez məlumat verin. Bu işi yerinə yetirsəniz, sizə dünyalarca minnətdar olardıq”’.

Q.P.Qrays qeyd edir ki, danışanın dediklərindən sonra əldə olunan nəticələr əsasında təxmini fikir formalaşır [57, s. 103]. Yuxarıda sadalanmış dörd üsuldan danışmaq zamanı istifadə etməyən şəxslər digər münasibət üsulları seçirlər. C.Liç bu üsulları nəzakət qaydaları adlandırır. Bəzi tənqidçilər Q.P.Qraysın bu üsullarını məqsədə- uyğun hesab etsələr də, C.Liç göstərirdi ki, həmin üsullar insanlara düşündüklərini ifadə etmələri üçün bilavasitə yardımçı vasitə ola bilməz [65, s. 111].

C.Liç aşağıda verilmiş daha korrekt nəzakət maksimaları təqdim edir;

- nəzakət maksiması (minimum narahatçılığa səbəb olmaq və başqasına maksimum rahatlıq vermək);
- səxavət maksiması (özünü minimum, başqasına isə maksimum rahatlıq təmin etmək);
- təsdiq maksiması (başqalarının mənfi qiymətləndirilməsini minimuma endirmək, başqalarının ən yüksək şəkildə qiymətləndirilməsinə çalışmaq);
- təvazökarlıq maksiması (özünüzü mümkün qədər az tərifləyin, mümkün qədər özünüzü günahlandırın);
- razılıq maksiması (özünüzlə başqaları arasında fikir ayrılığını minimuma endirmək, özünüzlə başqaları arasında maksimum razılaşmaya çalışmaq);
- simpatiya maksiması (özünüzlə başqaları arasında antipatiyanı minimuma endirmək, özünüzlə başqaları arasında maksimum simpatiyaya can atmaq).

C.Liç nəzakət kateqoriyasının rolunu qarşılıqlı anlaşmaya nail olmaq üçün sosial tarazlığın, ünsiyyət tərəfdaşları arasında dostluq münasibətlərinin qorunmasında görür. Nəzakət maksimaları C.Liç tərəfindən müxtəlif illüziya xarakterli hərəkətlər üçün işlənilib hazırlanmışdır ki, bu da nəzərə alınmaqla, bəzi izahat xarakterli hərəkətlər öz xarakterinə görə müsbət (pozitiv) nəzakətə (hərəkəti yerinə yetirməyi təklif edir) və ya mənfi (neqativ) nəzakətə ("sifarişlər" tələb edir) malikdir. C.Liç P.Braun və S.Levinsonun nəzəriyyəsinə sadıqdır. Müsbət nəzakət həmsöhbətin

müsbət imicini yüksəltmək, ona hər cür şəkildə maraq və rəğbət göstərmək, qarşılıqlı anlaşmaya və harmoniyaya can atmaq istəyidir. Mənfi nəzakət isə ünvanı alan şəxsin “sifətini” və ya “ərazisini” (məsələn, şəxsi məkanını, şəxsi vaxtını və s.) təhdid edən sözlərdən (həmçinin jest və intonasiyalardan) (sifariş, tənqid, səhv suallar, sorğular) çəkinməyi nəzərdə tutur. Əgər “təhdidedici sözlər” artıq deyilibsə, mənfi nəzakət onların yumşaldılmasında və ya islah edilməsində – üzrxahlığın köməyi ilə özünü göstərəcək [64, s. 96].

Con Serl C.L Ostinin (28) əsəri əsasında linqvistik nəzəriyyədə nitq aktını və ya daha dəqiq desək, illokasiya aktını ehtiva edən sistematik bir çərçivə qurdu. C.Serl görə “nitq aktı ünsiyyətin minimum vahididir” (34). Kontekstin əhəmiyyətini dərk edən C.Serl C.L.Ostinin irəli sürdüyü maksimaları qəbul edir və nitq aktının şərtlərinin xarakterini sistemləşdirir: müəyyən bir nitq aktının uğurla həyata keçirilməsi üçün zəruri olan- təklif olunan məzmunun şərtləri, hazırlıq şərtləri, dürüstlük şərti və zərurilik şərti. C.Serl nitq aktları nəzəriyyəsinin, nitq nəzəriyyəsinin tətbiqinə töhfə verən bir sıra fikirlər də təqdim edir, məsələn, nitq aktlarının və dolay nitq aktlarının təsnifatı.

Qeyri-rəsmi aktlar təkcə təyinatına görə deyil, həm də bir sıra başqa cəhətlərinə görə fərqlənir. Qeyri-adi aktların ən məşhur universal təsnifatı amerikalı məntiqçi və filosof J.Serl tərəfindən qurulmuşdur. Bu təsnifatın əsasını müəllifin özünün qeyri-rəsmi aktlar arasındakı fərqlərin istiqamətləri adlandırdığı bir qrup xüsusiyyət təşkil edir. Onlardan ən mühümləri bunlardır:

- məqsəd (məsələn, mesaj üçün - dünyanın vəziyyətini əks etdirmək, sifariş üçün – adresatı hərəkətə keçirməyə sövq etmək, söz vermək üçün - öhdəlik götürmək, təbrik etmək üçün - danışanın müəyyən emosiyasını ifadə etmək);

- ifadə ilə reallıq arasındakı uyğunluğun istiqaməti (məsələn, xəbərdə ifadə reallığa uyğunlaşdırılır, sifarişdə, əksinə, reallıq ifadəyə uyğunlaşdırılmalıdır);

- danışanın daxili vəziyyəti (məsələn, təsdiq edərkən uyğun rəy, vəd verəndə niyyət, soruşanda, istək, təşəkkür edərkən, minnətdarlıq hissi);

- nitq aktının təklif məzmununun xüsusiyyətləri (məsələn, proqnozda təklifin məzmunu gələcək zamana, hesabatda isə indiki və ya keçmişə aiddir; vəd zamanı təklifin subyektı danışan, sorğuda isə dinləyicidir).

Beləliklə, C.Liçin təfsirində nəzakət kateqoriyası və əməkdaşlıq prinsipi praqmatikada eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir və tabeçilikdən daha çox bir-birini tamamlayan münasibətlərdədir. Onların bərabərliyindən belə nəticə çıxır ki, onlar bərabər izahedici gücə malikdirlər: məsələn, kəmiyyət prinsipini pozan nitq hərəkətlərinin dolayısı ilə yerinə yetirilməsi hallarında onları nəzakətlə izah etmək olar, çünki implikasiya birbaşa mənadan daha nəzakətlidir.

C.Liç göstərirdi ki, nəzakət ədəbsiz, xoşagəlməz, ikrah doğuran ifadələrin təsirini azaltmaq üçün istifadə olunur. Müəllif nəzakətdən əsas praqmatik anlayış kimi bəhs edirdi. O, göstərirdi ki, insanlar bu yolla təkcə fikirlərində tutduqlarını ifadə üçün deyil, eyni zamanda müəyyən məqamlardan yayınmaq üçün istifadə edirlər.

R.Lakof (62) bu prinsipləri kamil insanların ünsiyyətdə iştirak etmələrindən və onların bir-birinə zərər vurmaq istəmədiklərindən çıxış edərək daha ümumi ilkin rasionallıq və xeyirxahlıq prinsipləri ilə tamamlayır.

Əməkdaşlıq prinsipi nəzakət anlayışının tədqiqində uğursuzluğuna baxmayaraq, R.Lakof da daxil olmaqla linqvistlərin “nəzakət qaydaları” haqqında nəzəri və empirik tədqiqatlarında böyük rol oynadı. R.Lakof həmkarı Q.P.Qraysın nəzəriyyəsinə “Aydın ol!” və “Nəzakətli ol!” qaydalarından ibarət sistematika ilə inkişaf etdirirdi. O, bu qaydaları müsahiblərin bir-biri haqqında müsbət fikir formalaşdırmasına xidmət edən alt qaydalara bölürdü. R.Lakofun irəli sürdüyü həmin alt qaydalar aşağıdakılardır:

- 1) Sui-istifadə etmə!
- 2) Seçim ver!
- 3) Yaxşı təsir bağışla! Mehriban ol!

Birinci alt qayda “məsafə və rəsmiyyət”ə, ikinci alt qayda “tərəddüd”ə, üçüncü isə “bərabər hüquq”a əsaslanırdı. “Sui-istifadə etmə!” alt qaydası danışan və dinləyən arasındakı “məsafə”yə əsaslanır. O, rəsmiyyətdən kənara çıxmır. Bu zaman məsafə

və status xüsusiyyətləri qorunub saxlanır, heç bir qeyri- rəsmi münasibət inkişaf etdirilmir. Buraya daha çox tibbi, biznes, hüquqi və akademik danışmalar daxildir.

“Seçim ver!” qaydasında tərəddüd meydana çıxır və buna danışanın öz çıxışında şübhələrə zəmin yaratması səbəb olur. R.Lakoff vurğulayırdı ki, əslində bu qayda çərçivəsində danışan nə istədiyindən, dinləyənin onun fikirlərinə anlayışla yanaşmalı olduğundan xəbərdardır [63, s. 94]. Dinləyən tərəf də danışanın bu hüquqlara malik olduğunu bilir. “Seçim ver!” həmçinin “həqiqət nəzəriyyəsi” nə işarə kimi işlədilir. Danışan nə istədiyini bilsə də, qərar verməkdə dinləyəne heç bir təzyiq göstərmək istəmir. “Zəhmət olmasa” (*please*), “yaxşı” (*well*), “rahat danışsaq” (*speaking loosely*), “nə isə” (*in a way, so saying*) kimi etiketlər bu qaydanın əsas göstəriciləri hesab edilir.

“Yaxşı təsir bağışla!” qaydası isə “bərabərlik” prinsipinə uyğun gəlir. Danışan tərəfin status, tutduğu mövqe cəhətdən əks tərəfdən daha böyük üstünlüyə malik olmasına baxmayaraq, dinləyənin özünü daha rahat və sərbəst hiss etməsi üçün o, bərabərlik nümayiş etdirir. Belə həmrəylik hissi ad və ya təxəllüslə müraciət olunduqda tərəflər arasında qeyri-rəsmi münasibətləri daha da gücləndirir. Bu zaman “Demək istəyirəm” (*I mean, I think, I know*), “Bilirsiniz” (*You know*), “Belə desək” (*So to say*) kimi ifadələrdən istifadə olunur.

R.Lakoff onu da qeyd edir ki, nəzakətin ifadə aydınlığı ilə toqquşmasını nəzərə alsaq, birincinin söhbətdə daha çox əhəmiyyət kəsb edir, çünki qeyri-rəsmi söhbətdə informasiya mübadiləsi əsas məsələ deyil. Əsas odur ki, ünsiyyətçilər arasında yaxşı münasibətlər olsun. “Əgər həmsöhbətə sadəcə məlumat çatdırmaq lazımdırsa və söhbətin əsas məqsədi ünsiyyətdirsə, niyyətində anlaşılmazlıq olmasın deyər, özünü aydın ifadə etməyə çalışacaq. Əgər onun məqsədi hər hansı bir şəkildə ünsiyyət iştirakçalarına hər kəs haqqında nə düşündüyünü göstərməkdirsə, o, aydınlıqdan çox nəzakətin ifadəsinə çalışacaq. Bəzən ifadə aydınlığı nəzakətdir, amma daha çox insan iki daş arasında qalır. İfadə aydınlığı nəzakətlə ziddiyyət təşkil etdikdə, əksər hallarda (həmişə olmasa da) nəzakət qalib gəlir: söhbətdə öz fikrini aydın ifadə etməkdənsə, həmsöhbəti incitməmək daha vacibdir. Qeyri-rəsmi ünsiyyətdə faktiki məlumat

mübadiləsi əlaqələrin saxlanılması və möhkəmləndirilməsindən daha az əhəmiyyət kəsb edir” [60, s. 99].

M.Klayn [53, s. 14] H.Qraysın maksimalarının mədəniyyətlərarası ünsiyyət praktikasında nə dərəcədə tətbiq oluna biləcəyini tədqiq edərək belə nəticəyə gəlir ki, mədəniyyətlərarası münasibət baxımından onunla bağlı nitq tələblərinin sayı ilə qaydaya uyğunluq ünsiyyət üçün böyük problem deyil. Bəyanatın həqiqəti ilə bağlı keyfiyyət qaydasına riayət etmək mədəniyyətlərarası münaqişələrə səbəb ola bilər, çünki bu, ünsiyyət tərəfdaşı üçün nəzakət, harmoniya və ya empatiya məsələlərinə təsir göstərir. Uyğunluq qaydası ünsiyyət mövzusunda aiddir, ona görə də bu qaydanı mədəniyyətlərarası ünsiyyətin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşma prosesində qiymətləndirmək çətindir. Lakin modallıq qaydası xüsusilə mədəniyyətə xasdır, çünki qeyri-müəyyənlik danışanın “sifətini itirməsinə” səbəb ola bilər.

M.Klayn Q.Qraysın maksimalarını belə düzəldir:

- kəmiyyət maksiması: nitq qaydalarına və bu mədəniyyətin nitq normalarına riayət etməklə ifadəni mümkün qədər informativ formada tərtib edin;

- keyfiyyət maksiması: bəyanatı elə tərtib edin ki, onu mədəniyyətinizin normalarına uyğunluq baxımından qoruya bilərsiniz; kifayət qədər yaxşı bilmədiyiniz şeyi deməyin;

- modallıq maksiması: qarşılıqlı anlaşmanı “adını qorumaq” maraqlarının tələb etdiyindən çox çətinləşdirməyin, nəzakət üçün zəruri olsa belə, qeyri-müəyyənlikdən qaçın; söhbətin məqsədi və mədəniyyətinizin diskursiv qaydaları ilə diktə olunan uzunluqda bəyanat tərtib edin; bəyanatı mədəniyyətinizin qaydalarına uyğun qurun.

Bundan əlavə, M. Klayn X.Qraysın maksimalarına aşağıdakı qaydaları əlavə edir:

- həmsöhbətinizin kommunikativ gözləntiləri haqqında bildiyiniz və ya güman edə biləcəyiniz hər şeyi bəyanatınızda nəzərə alın;

- nəzakət qaydalarının imkan verdiyi qədər ünsiyyət məqsədlərinizi açın.

Başqa sözlə desək, nəzakətin nisbətən sərt və nisbətən rahat formulları var. Sərtlik və ya sərbəstlik dərəcəsi ünsiyyət vəziyyətindən asılıdır: ünsiyyətin vəziyyəti

nə qədər rəsmidirsə, iştirakçıların statusu bir o qədər vurğulanırsa, ünsiyyət formulları, o cümlədən nəzakət düsturları bir o qədər sərt olacaqdır.

Ünsiyyət maksimaları heterojen xarakter daşıyır, onlara etik normalar, linqvistik davranış modelləri daxildir, lakin kommunikativ maksimaların əsasını sağlam düşüncə təşkil edir. Nəzakət kateqoriyası, linqvistik ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi, mədəniyyətlərarası işgüzar ünsiyyət strategiyasında əsas kateqoriyadır.

Nəzakət linqvistik tədqiqatın predmeti kimi dəfələrlə yerli və xarici dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Nəzakət problemi dil hadisəsi kimi nəzakət anlayışının inkişafı, nəzakətli davranışın forma və funksiyalarını müəyyən edən sosial-psixoloji amillərin öyrənilməsi, nəzakət kateqoriyası ilə diskurs növü arasında əlaqənin qurulması və nəzakət prinsiplərinin linqvistik ifadəsinin təsviri kimi məsələləri əhatə edir.

Dilçilikdə nəzakət kateqoriyası kommunikantların nitq davranışının ümumi strategiyası çərçivəsində və ya konkret dildə nitq hərəkətlərinin, situasiyaların xüsusiyyətləri (üzrxahlıq, minnətdarlıq, komplimentlər, rəğbət ifadələri və s.) təhlil edilərkən nəzərə alınır.

Müxtəlif müəlliflər tərəfindən təklif olunan nəzakət təsnifatları nəzakətin şifahi təmsilinin geniş amillərdən asılılığını nümayiş etdirir. Bu fenomenin müxtəlif aspektlərini inkişaf etdirən hər bir təsnifat, ünsiyyət iştirakçılarının kommunikativ niyyətlərini uğurla həyata keçirmək üçün nəyi rəhbər tutmalı olduqlarını müəyyən etmək məqsədi daşıyır. Bu təsnifatlar situasiyadan, danışanla addresat arasında şəxsiyyətlərarası münasibətlərdən, mədəniyyətlərarası amillərdən asılı olaraq müxtəlif nəzakət növlərinin müxtəlif verbal yollarına malik olmasına diqqət yetirir.

Müasir sosial psixoloji tədqiqatlar nəzakətlik strategiyasının tədqiqində əhəmiyyətli cavablar tapmışdır. Onlar nəzəriyyənin genişləndirilməsi və daha da dəqiqləşdirilməsində böyük rol oynamışdır. Lakin metodologiya süni xarakter daşıyırdı və yalnız nəzəriyyənin linqvistik tərəflərini təhlil etməklə məhdudlaşırdı. Əslində bir çox alimlər məsələyə daha təbii yanaşmaq və real həyat biliklərini verbal və ya qeyri-verbal ünsiyyət vasitəsi ilə həyata keçirmək istəyirdilər. Məsələn, yazılı

şəkildə edilən sorğu-test əvəzinə iştirakçılardan hədəfləri ilə ünsiyyət qurmaq, öz fikirlərini məhz söhbət zamanı onlara çatdırma bilmək, onlar üçün uyğun olan informasiyanı qəbul edə və ya ötürə bilmək şəraitinin yaradılması real ünsiyyət formalarının həyata keçə bilməsi üçün daha əlverişli məqamdır.

1.2. İngilis dilində nəzakət prinsipi və nəzakət taktikaları

Nəzakət kateqoriyasının ənənəvi olaraq cümlə və söz birləşməsi çərçivəsində nəzərdən keçirildiyi xarici dilçilikdə tədqiqatçılar hazırda onu diskurs səviyyəsində öyrənməyə çalışırlar.

Son illərdə xarici dilçilikdə nəzakətin müxtəlif izahetmə yolları var ki, onları dörd əsas qrupa bölmək olar:

- nəzakət münaqişədən qaçmağa və uğurlu ünsiyyəti təmin etməyə yönəlmiş davranış kimi [41; s. 49];
- müəyyən sosial münasibətlərə uyğun davranış kimi nəzakət;
- başqalarının hisslərini nəzərə almaq kimi nəzakət;
- nəzakət, danışanın davranışını nəzakətli kimi qiymətləndirən adresat tərəfindən verilən qiymət kimi.

Dilçilik nəzəriyyəsində ən çox yayılmış olan nəzakətin münaqişələrdən qaçmağa və həmsöhbətlər arasında uğurlu ünsiyyəti təmin etməyə yönəlmiş davranış kimi tərifidir. Bu tərif nəzakətin insanlar arasında ahəngdar münasibətlər qurmağa yönəlmiş metodlar toplusu kimi başa düşülməsindən irəli gəlir. Məhz buna görə də bu tərif nəzakətin əsas məqsədini ifadə etməyə - ünsiyyət prosesini təkmilləşdirməyə xidmət edir [42, s. 120].

Nəzakətin başqa bir tərifini onun qəbul edilmiş sosial normalara uyğun davranış kimi başa düşülməsidir, yəni həmsöhbətlərin gözləntiləri ilə bağlı müəyyən normaların mövcudluğunu nəzərdə tutur. Bəzi normalar cəmiyyət tərəfindən qoyulur, digərləri isə qarşılıqlı fəaliyyət prosesində müəyyən edilir. Beləliklə, bu tərif nəzakətin normativ və şərti, ənənəvi xarakterinə işarə edir.

Nəzakət anlayışına üçüncü yanaşma, onun başqalarının hissələrini nəzərə almaq kimi başa düşülməsini əhatə edir. Bu cür yanaşma o deməkdir ki, qarşılıqlı əlaqə prosesində həmsöhbətin sosial statusuna və sosial münasibətlərə diqqət yetirmək, hamı üçün əlverişli məsafə qurmaq, sosial normaları yadda saxlamaq lazımdır.

20-ci əsrin sonlarında nəzakətin tərifinə dördüncü yanaşma, dinləyicinin danışanın davranışının nəzakətli olması kimi qiymətləndirilməsi kimi ortaya çıxdı. Bu yanaşma onu nəzərdə tutur ki, ünsiyyət zamanı nəzakət formalarından istifadə üçün həlledici amil danışanın davranışı və ya onun niyyəti deyil, dinləyici tərəfindən onlara verilən qiymətdir.

Nəzakətin təsnifatına xarici dilçilikdə də geniş yer verilir. Elmi ədəbiyyatda nəzakət strategiyalarını iki alt tipə bölmək üçün bir çox cəhdlər edilmişdir. P.Braun və S.Levinsonun “Nəzakət: Dildən istifadənin bəzi universalları” [40, s. 116] əsərindən qalma ənənəyə görə nəzakətin iki növü fərqləndirilir: “mənfi” və “müsbət” nəzakət. Bu növlər iki əsas istəklə müəyyən edilir: hərəkətlərinə müdaxilə edilməmək istəyi və razılıq almaq istəyi.

Anglo-Amerika dilçiliyində ən çox yayılmış mövzulardan biri nəzakətin ikili təbiəti məsələsidir. Onun mənasını açan iki növ strategiya var:

həmrəylik/təmkinlik;

iddialılıq/yerləşdirmə; yayınma/qaçma.

“Həmrəylik” strategiyasının əsas məqsədi ünvan sahibi ilə eyni səviyyədə ünsiyyət quraraq həmrəyliyi ifadə etməkdir. “Təmkinlik” strategiyasının əsas məqsədi müvafiq ünsiyyət nümunələrindən istifadə etməklə hörməti çatdırmaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, qarşılıqlı əlaqə zamanı bu strategiyalar həmsöhbətlərdən asılı olmayaraq müsbət qiymətləndirilir. Braun, Gilman və bir neçə başqa alimlər “nəzakət” terminindən istifadə etməsələr də, məhz öz əsərlərində dildən istifadənin ilk iki növü nəzərdən keçirilir ki, onların hər ikisi qarşılıqlı təsirdə müsbət funksiyanı yerinə yetirir.

Nəzakətin ikili mahiyyəti haqqında “akkomodasiya/iddialılıq” və “yayınma/qaçma” strategiyalarına əsaslanan ikinci anlayışdan danışarkən deyə bilərik

ki, birinci halda natiq həmsöhbətlərə və onlarla necə danışdığına xüsusi diqqət yetirir və gələcək ünsiyyətdə onlarla necə rəftar edəcəyinə fikir verir. Buraya edilməli olan hərəkətlər daxildir - salamlar, dəvətlər, təriflər, kiçik köməklər.

Digər tərəfdən, yayınma strategiyaları insanı məsafə saxlamağa və şəxsi ərazini işğal etməməyə məcbur edir.

Nitq davranış normaları əhəmiyyətli milli orijinallığı ilə seçilir ki, bu da bu dildə danışan insanların tarixi, sosial və mədəni xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Bununla belə, kommunikanların qarşılıqlı anlaşmaya nail olmağa çalışdıqları, yəni əməkdaşlıq prinsipini rəhbər tutduqları halda ünsiyyət prosesində əməl etməli olduqları və ya riayət etdikləri bəzi ümumi qəbul edilmiş qaydalar vardır. Bu prinsip söhbət əsnasında və ya düzgün nitq zamanı belə qaydalara və strategiyalara əməl etməyin zəruriliyini nəzərdə tutur, məsələn:

‘Olduğu kimi danış’ və ya ‘Həqiqəti de’ (Be relevant).

‘Yeterli əsasın olmayan heçnə demə’ (Do not say that for which you lack evidence).

‘Qısa danış’ (Be brief).

‘İkimənalılıqdan yayın’ (Avoid ambiguity).

Yuxarıda sadalanan qaydalar ən effektiv məlumat mübadiləsinə yönəlmiş söhbətdə, məsələn, işgüzar və ya elmi ünsiyyətdə müşahidə olunur, lakin gündəlik nitqdə, müşahidələrin göstərdiyi kimi, bu qaydalara həmişə riayət olunmur və bəzən tamamilə pozulur. Aydınır ki, həmsöhbətlərin nitq zamanı qarşılıqlı əlaqəsini tənzimləyən və Q.Qraysın da qeyd etdiyi kimi estetik, sosial və ya mənəvi xarakter daşıyan başqa prinsiplər də mövcuddur. Bu prinsiplərdən biri nəzakət prinsipi, başqa sözlə desək, nitqin tərtibində, qeyri-rəsmi ifadələrdə vasitələrin seçilməsində təsiri çox vaxt həlledici rol oynayan takt prinsipidir.

R.Lakoff nəzakət prinsipini üç qayda şəklində formalaşdırır:

"Öz fikrinizi tətbiq etməyin" ("Do not impose"),

"Həmsöhbətə seçim verin" ("Give options"),

"Mehriban olun" ("Make the listener feel good. Be friendly") [62, s. 121].

N.D.Arutyunova qeyd edir ki, ünsiyyət maksimalarından hər hansı birini əngəlləmək olar: nəzakətli olmaq üçün nətiq çox vaxt kifayət qədər informativ olmur, nitqin ahəngindən, aydınlıqdan və birmənalılıqdan imtina edir, hətta çox vaxt həqiqətdən uzaqlaşır. Nümunə olaraq, həqiqət və nəzakət prinsiplərinin toqquşması üzərində qurulmuş zarafatlar.

Yaşlı bir xanım tanınmış jurnalistə müraciət edir:

- Yaşlı qadına avtoqraf verə bilərsinizmi?

- Əlbətdə, bəs o haradadır?

Doğma dildə danışanın adekvat nitq davranışı təkəcə nitq davranışı etiketi və normaları, danışığı üçün tətbiq olunan mövzular, kommunikativ klişələr, intonasiya və s. haqqında bilikləri deyil, həm də dilin uyğun sosial formalarını - ədəbi dili, dialekti və ya yarım dialekti, eləcə də uyğun üslub dili seçmək bacarığını da əhatə edir. Nəzakət kateqoriyası bütöv mətn çərçivəsində ünsiyyət prosesində özünü göstərir, dilin bütün səviyyələrinin vasitələri, ifadəsində paralingvistik vasitələr iştirak edir, onun fəaliyyətinə ekstralingvistik amillər təsir göstərir. Bundan əlavə, deyə bilərik ki, nəzakət haqqında biliklər insanın konseptual sistemində təkəcə nəzakətlə deyil, həm də nəzakətin pozulması ilə təmsil olunur.

Q.Kasper nəzakət nəzəriyyəsinə mühüm töhfə vermişdir. O, kobudluq və ya kobud davranış məsələsinə toxunmuşdur. Q.Kasperin fikrincə, kobudluğu səbəbsiz (motivsiz), cəhalət üzündən siyasi cəhətdən düzgün davranış normalarının pozulması nəticəsində yaranan və səbəbli (motivli) olaraq iki yerə bölünməlidir. Əsaslı (motivli) kobudluğun tərkibində üç növ fərqləndirilməlidir: təsirə nəzarətin az olması nəticəsində yaranan kobudluq, strateji kobudluq və istehzal kobudluq. Strateji kobudluq, nəzakət strategiyası kimi, ona müraciət edən nətiqin müəyyən kommunikativ məqsədə nail ola bilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bəzən o hansısa sosial funksiyaya uyğun olaraq hüquqi əsas alır. Amma o, adresata hüquqların bərabər bölgüsünü və qeyri-bərabər güc münasibətlərini əks etdirən cavab vermək hüququ vermir [60, s. 193]. Fərdlə cəmiyyət arasında münasibətləri tənzimləyən nəzakət prinsipi davranış etiketi sahəsinə aiddir.

Etiket-nitq ünsiyyətində linqvistik və ya şifahi nəzakət birbaşa əks olunur. Nəzakət nəzəriyyəsinin mühüm cəhətlərindən biri də bir çox dilçi və kulturoloqlar tərəfindən kəşf edilmiş və tədqiq edilmiş ritual cəhətidir. Lakin nəzakətin ritual mahiyyətini ilk dəfə kəşf edən və nəzakətin mahiyyətini dərk etmək üçün onun əhəmiyyətini vurğulayan E.Hoffman olmuşdur. O, ritual nəzakəti cəmiyyətdə qəbul edilən davranış nümunələri ilə müəyyən edilən sosial davranış forması kimi müəyyən etmişdir.

İfadə variantlarının olması ilə səciyyələnən situasiyalarda davranışın adekvat formul modelinin seçilməsi norma anlayışı ilə sıx bağlıdır. Norma bir tərəfdən “dil sisteminin ən sabit həyata keçirilməsi, cəmiyyət tərəfindən müəyyən dərəcədə düzgün, nümunəvi, məcburi olaraq qəbul edilir”, digər tərəfdən isə sosial vəziyyətin parametrlərindən asılı olaraq “bir birilə rəqabət aparən variantlar arasından birini seçmək strategiyasını müəyyən edən qaydalar toplusudur. Norma anlayışı nitq davranışının təsvirində mərkəzi anlayış və nəzakət anlayışının müəyyənləşdirilməsində başlanğıc nöqtəsi kimi çıxış edir. Norma tipik bir ünsiyyət vəziyyətində kommunikativ niyyəti ifadə etmək üçün üstünlük verilən formadır. Normadan kənara çıxma həm təkidlə daha nəzakətli münasibət (bu halda biz nəzakətli davranışı nəzərdə tuturuq), və ya adresata qarşı qəti şəkildə xoşagəlməz münasibət (bu halda isə kobudluq, tərbiyəsizlik nəzərdə tutulur) istiqamətində mümkündür. Nəzakəti/nəzakətsizliyi ifadə etmək üçün dildə həm bu əsasda qeyd olunan universal vasitələr, həm də ünsiyyət vəziyyətinin ekstralingvistik parametrlərindən asılı olan etiket statusuna malik vasitələr var. Əksər hallarda formanın nəzakətli və ya nəzakətsiz kimi şərhli müəyyən bir milli-mədəni cəmiyyətdə müəyyən bir kommunikativ vəziyyət üçün qəbul edilmiş normanın nə olduğu ilə əlaqədar edilir.

P.Braun və S.Levinson situasiyanın qiymətləndirilməsi əsasında natiqin öz nitq davranışını tənzimləyən müxtəlif taktikalar toplusunu təklif edirlər.

Vəziyyət natiq tərəfindən üç müstəqil dəyişən əsasında qiymətləndirilir:

- a) danışan və dinləyici arasında sosial məsafə;
- b) bir kommunikantın digəri üzərində hakimiyyəti;

c) adresatın marağ dairəsinə daxil olma dərəcəsi.

Natiq müəyyən bir vəziyyətdə “adını qorumaq” riskini necə qiymətləndirdiyinə uyğun olaraq, o, nitq hərəkətini yerinə yetirmək və ya etməmək qərarına gəlir və əgər edirsə, nəzakətin hansı formasını - açıq, aşkar və ya gizli, nəzakətli davranışı seçir.

Qeyri-rəsmi ünsiyyətdə nəzakət prinsipinə uyğunluq ingilis nitq davranışının mühüm linqvistik və sosial xarakteristikasıdır ki, bunu təkcə dilçilər deyil, həm də yazıçılar və jurnalistlər qeyd edirlər. Beləliklə, V.Ovçinnikov ingilislərin nitq etiketi ilə bağlı müşahidələrini yekunlaşdıraraq yazır: “İngilis nəzakəti, ümumiyyətlə, fərqli fikirdə olmaq hüququna malik olan həmsöhbətə hörmət əlaməti kimi mühakimələrdə təmkinli olmağı nəzərdə tutur. Buna görə də, qəti ifadələrdən və ya inkarlardan qaçmaq meyl... (“Mənə elə gəlir”, “Məncə”, “bəlkə də səhv edirəm, amma...” kimi ifadələr daxil etmək meyl) fikirlərin toqquşmasına səbəb ola bilər”.

İngilis dilində etiket nitq etiketi düsturlarından, nitq stereotiplərindən ibarətdir. Bunlara təkrarlanan, stasionar cümlələr və etiket əlaməti olan sərbəst ifadələr daxildir.

Formula davranış modelləri həm şəxsi, həm də institusional ünsiyyətdə düşünüləndən daha böyük rol oynayır. Rabitə standartından kənarlaşmalar, ilk növbədə, bu cür formula modellərinin pozulması ilə ifadə edilir. Məsələn, pedaqoji diskursda müəllim şagirdə qiymət verirsə, ikincisi isə qiymətə görə müəllimi tərifləyirsə, olduqca absurd bir vəziyyət yaranır. Bu baxımdan, müxtəlif dillərdə formul davranış nümunələri arasındakı uyğunsuzluq və nəticədə müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub insanların anlaşılmazlığı xüsusi marağ doğurur.

Pozitiv və neqativ nəzakət bildiren ifadələrə nəzər salmaq və nəzakətin ritorik representasiyalarını aydınlaşdırmağa çalışmaq.

Pozitiv və neqativ nəzakət mədəniyyətinin multikultural pragmatikada geniş yayılmasına baxmayaraq, bu nəzəriyyələr hələ də aydın olmayan şəkildə inkişaf edir və bu nəzakət formalarından istifadə edənlər əslində nəzakətin pozitiv və ya neqativ olduğunu dəqiq olaraq təyin edə bilmirlər. Bunları nəzərə alaraq P.Brown və C.Levinson sosial fərqliliklərin mədəni-spesifik qiymətləndirilməsində pozitiv və

neqativ nəzakət mədəniyyəti və davranışları arasında mövcud olan fərqli cəhətləri qeyd etmişdilər. Sosial fərqliliklərin qiymətləndirilməsində bu iki mədəni növün bir-biri ilə əlaqələndirilməsi problemləli olsa da, P.Braun və C.Levinsonun nəzəriyyəsi etibar qazanma ilə eyniləşdirilir və etibar qazanma etibarını itirmə davranışları üçün sosial fərqlərin qiymətləndirilməsində əsas meyar hesab olunur.

Pozitiv nəzakətin əsas məqsədi danışan və dinləyən arasındakı yaxınlığı vurğulamaqdan ibarətdir. Daha dəqiq desək, pozitiv nəzakət ictimai məsafənin azalaraq yerini həmrəylik və yaxınlığa verməsi məqamlarında, rəsmiyyətin daha az olduğu vəziyyətlərdə işlənir.

Neqativ nəzakət isə ictimai məsafənin çoxaldığı vəziyyətlərdə və daha rəsmi münasibətlərdə istifadə olunur. Neqativ nəzakət dinləyənin istənilən hərəkətin icra olunub-olunmamasında sərbəstlik imkanı verən strategiyadır.

Nəzakət insanlar arasındakı əlaqələri yaxşılaşdırır, hörmət və daha sıx münasibət formalaşdırır, etibar hissini gücləndirir və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir. Nəzakətli nitqdə hazır qəliblərdən geniş istifadə olunur. Bu qəliblər üzrə nitq əlaqəsini cəmiyyət və müxtəlif təbəqələr qəbul edir. Ünsiyyətin hazır qəlibləri müsahiblərin ünsiyyət əlaqəsi yaratması, bu əlaqəni davam etdirməsi, nitq prosesində formalaşan ünsiyyət ahənginin qorunması kimi məsələlərə xidmət etdiyi kimi, özündə ünsiyyətin rəsmi və qeyri-rəsmi şəraitdə aparılmasını da cəmləşdirir. Məhz buna görə də dildə konkret nitq aktı prosesində müəyyən hazır nitq qəlibləri, daha doğrusu, nitqin nəzakət ifadə edən vasitələri vardır. Nəzakətlik aşağıdakı şəkildə ifadə oluna bilər:

1. Cümlənin sonuna *please* əlavə oluna və nida cümləsi sual cümləsi ilə əvəz oluna bilər.

2. “*I would like to + infinitive*”, “*I would be grateful if you'd + infinitive*” formalarından istifadə olunur. Məsələn:

3. Əmri yumşaltmaq üçün cümləyə *just, please* və ya *if you wouldn't mind* ifadəsi artırıla bilər.

4. Cümləni daha empatik və nəzakətli etmək üçün *do* köməkçi feili əlavə olunur.

5. Əmr cümləsindən sonra ayırıcı sual işlənir.

Nəzakət və məmnunluq ifadə edən ifadələr arasında *thank you, thanks, sorry, excuse me* daha işləkdir. *Thank* sözü *thank you* ifadəsi ilə müqayisədə daha çox qeyri-rəsmi xüsusiyyət daşıyır. Bu zaman nəzakəti daha da gücləndirmək üçün əlavə sözlərdən istifadə olunur.

Nəzakət anlayışının tərkib hissələrindən birini də “üzr istəmə, üzrxahlıq” təşkil edir. Müasir lüğətlərdə “üzr” ifadəsinə aşağıdakı şəkildə təriflər verilir: Üzr bir səhv, uğursuzluq ucbatından irəli gələn peşmanlığın sözlə və ya yazılı şəkildə ifadə edilməsidir. Üzr səhv bir hərəkət üçün üzgünlüyün sözlə və ya yazılı şəkildə ifadə edilməsidir. Üzr hər hansı bir səhv və ya problemə səbəb olan hərəkət üçün söylənən söz və ya verilən açıqlamadır.

Təriflərdən də görüldüyü kimi üzr istəmə hərəkətinin reallaşması üçün hər hansı bir səhvin işlənməsi və ya səhv bir sözün deyilməsi labüddür. “*I am sorry*”, *she said, sounding as if she had a bad cold. “I didn’t mean to wake you”* [71, s. 81].

‘Bağışlayın, o sanki bərk soyuq dəymiş bir adam səsi ilə dedi. Sizi oyatmaq niyyətim yox idi’.

İngilis dilində nəzakət bildirən söz və ifadələr arasında *please, thank you* və *sorry* daha çox işlənir: *Can I help in any way, please? –“Yes”, said Tuppence thoughtfully. I think, perhaps, you can* [43, s. 122].

‘Mən sizə necəsə kömək edə bilərəmmi? “Bəli”,- Tapenz düşüncəli halda dedi. Məncə, siz edə bilərsiniz’.

İngilis dilində xahiş müxtəlif yollarla və vasitələrlə ifadə edilir. *Can, could, would, would you mind if, may* kimi modallıq bildirən ifadələr buna misal ola bilər:

Doris thought about it. “Would you like to use my journal?” she asked [71, s. 81].

‘Doris bu haqda fikirləşmişdi. “Siz mənim jurnalımdan istifadə etmək istərdinizmi?”-deyə qız soruşdu’.

I want nəzakətin vasitəsiz formasıdır və nisbətən kobud səslənir: “I love her!” Jeremy said, his voice rising in exasperation. “Why are you saying this?” “Because I don’t want you to make a mistake!” [71, s. 81]

‘Mən onu sevirəm, Ceremi dedi, onun səsi getdikcə şiddətlənirdi. “Sən bunu nə üçün deyirsən?” Çünki mən sənin səhv etməyini istəmirəm!’

Nəzakət bildiren cümlələrdə *can* və *will* qeyri-rəsmilik bildirir:

“How about my tummy? Can you tell that’s bigger?”

‘Mənim şalvarım necədir? Deyə bilirsənmi ki, o böyükdür?’

Certainly, sure, possibly, probably, be likely to, be supposed to be modal sözləri və ifadələri də nəzakətin ifadə olunması üçün istifadə edilə bilər:

She’d probably even be pleased. Try that with a stranger and see how far it got you, Jeremy thought

‘Bəlkə də o hətta məmnun ola bilərdi, sən onu bir əcnəbi ilə sınaqdan keçir və gör bu sənə necə təsir edir,- deyə Ceremi düşündü’.

Nəzakətli suala cavab vermək və ya hər hansı bir təklifi qəbul etmək üçün *thank you* və *thanks*, təklifdən imtina etmək üçün isə *no, thank you* və ya *no, thanks* ifadələrindən istifadə olunur:

“Yes, I wish to speak to you about her, Sir William. Take this armchair”. “No, thank you, I will sit beside her”, said he taking his place upon the settee [44, s. 302]

‘Bəli, mən sizə onun haqqında danışmaq arzusundayam, ser Vilyam, lütfən, bu kreslodə əyləşin’. “Yox, sağ olun, mən onun yanında əyləşəcəyəm”, o dedi və masanın başında özünə yer elədi’.

Həyatımızda baş verən xoş hadisələr və ya arzuladığımız bir hadisənin reallaşdığını gördükdə *Thank God* ifadəsindən istifadə olunur:

Thank God! But how you came to be named so?’

Allah saxlasın! Amma necə oldu ki, səni belə adlandırdılar?’

Müsaib təşəkkür ifadə edərkən və ya üzr qəbul edərkən *you’re welcome, not at all, no problem* ifadələrilə cavab verə bilər:

“*Sorry for squishing you*”, she said. “*I know I am getting heavy*”. “*It is no problem. Anytime you want to sit on my lap, feel free to do so*”

“Təəssüf ki, mən sizi əzirəm”- o dedi. “Mən bilirəm ki, mən ağırlaşırım”, “bu, problem deyildir. Nə vaxt dizimin üstündə oturmaq istəsən, çəkinmədənt otura bilərsən”.

Üzr ifadə edərkən həmçinin *excuse* sözündən istifadə olunur. Nəzakət bildirən bu söz daha çox aşağıdakı hallarda işlədilir:

1) İnsanların, xüsusi ilə də tanış olmayan şəxslərin diqqətini cəlb etmək üçün: *Excuse me, is this the way to the station?* ‘Bağışlayın, stansiyaya gedən yol budur?’

2) Yol keçərkən qarşıdakı şəxsdən nəzakətli şəkildə yol verməsi üçün icazə istəyərkən:

Excuse me, could you let me through? ‘Bağışlayın, icazə verərsinizmi keçim?’

3) Kiməsə mane olduqda və ya istəmədən kobud davranış nümayiş etdirdikdə: *Alvin sneezed loudly. “Excuse me”, he said* ‘Alvin ucadan asqırdı. “Bağışlayın”,- o dedi’.

4) Qarşı tərəfin fikrinə olan narazılığı daha nəzakətli yolla ifadə etdikdə:

Excuse me, but I don’t think that is true ‘Bağışlayın, lakin mən bunun düzgün olduğunu düşünmürəm’.

5) Söhbət zamanı qarşı tərəfi müvəqqəti tərk edərkən və ya başqa bir şəxslə söhbət etmək lazım gəldikdə:

“Excuse me, for a moment”, she said and left the room.

‘Məni bağışlayın, bir dəqiqəliyə’,- dedi və otağı tərk etdi’.

6) Qarşı tərəfin dediyi sözü eşitmədikdə və bunu bir daha təkrar etməyi xahiş etdikdə:

Excuse me? ‘Üzr istəyirəm..!’

Beləliklə, nəzakət linqvistik tədqiqatın predmeti kimi dəfələrlə yerli və xarici dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Nəzakət problemi dil hadisəsi kimi nəzakət konseptinin müəyyən edilməsi və inkişaf edilməsi, nəzakətli davranışın forma və funksiyalarını müəyyən edən sosial-psixoloji amillərin öyrənilməsi, nəzakət

kateqoriyası ilə diskurs növü arasında əlaqənin qurulması və nəzakət prinsipinin linqvistik ifadəsinin təsviri kimi məsələləri əhatə edir.

Dilçilikdə nəzakət kateqoriyası kommunikantların nitq davranışının ümumi strategiyası çərçivəsində və ya konkret dildə nitq hərəkətlərinin, situasiyaların xüsusiyyətləri (üzrxahlıq, minnətdarlıq, komplimentlər, rəğbət ifadələri və s.) təhlil edilərkən nəzərə alınır.

Müxtəlif müəlliflər tərəfindən təklif olunan nəzakət təsnifatları nəzakətin verbal təmsilinin bir sıra amillərdən asılılığını nümayiş etdirir. Bu fenomenin müxtəlif aspektlərini inkişaf etdirən hər bir təsnifat, ünsiyyət iştirakçılarının kommunikativ niyyətlərini uğurla həyata keçirmək üçün nəyi rəhbər tutmalı olduqlarını müəyyən etmək məqsədi daşıyır. Bu təsnifatlar situasiyadan, danışanla dinləyən arasında şəxsiyyətlərarası münasibətlərdən, mədəniyyətlərarası amillərdən asılı olaraq müxtəlif nəzakət növlərinin müxtəlif verbal həyata keçirilmə yollarına malik olmasına diqqət yetirir.

Qeyri-rəsmi ünsiyyətdə nəzakət prinsipinə riayət etmək ingilis nitq davranışının mühüm linqvistik və sosial xarakteristikasıdır. İngilis dilində etiket nitq etiketi düsturlarından, nitq stereotiplərindən ibarətdir. Formula davranış modelləri həm şəxsi, həm də institusional ünsiyyətdə ümumi hesab ediləndən daha böyük rol oynayır.

Nəzakət prinsipinə riayət etmək cəmiyyət üzvlərinin davranışlarına müəyyən məhdudiyyətlər qoyur, bu məhdudiyyətlər tərəfdaşın maraqlarını nəzərə almaqdan, onun fikirlərini, istəklərini və hisslərini nəzərə almaqdan və mümkünsə, ona tapşırılan vəzifələri asanlaşdırmaqdan ibarətdir. Nəzakət prinsipinə riayət etmək son nəticədə sosial tarazlığın və dostluq münasibətlərinin maksimum səmərəliliyinə nail olmaq məqsədi daşıyır.

Deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, müasir ingilis dilində nəzakət strategiyalarının və taktikalarının linqvistik ifadə vasitələri kifayət qədər çoxdur və leksik-semantik rəngarəngliyə malikdir. Bu vasitələr danışanla dinləyənin sosial statusu, onlar arasındakı sosial məsafə kimi məqamlardan asılı olaraq dəyişir. Müsbət, mənfi, açıq və qapalı nəzakət strategiyaları məhz bu məqamlarla

müəyyənləşdirilir. Bəzən bu strategiyalar danışan və ya dinləyənin niyyətindən asılı olaraq nəzakətliliyin ritorik ifadəsinə çevrilmiş olsa da, uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş nəzakət insanlar arasında mövcud olan əlaqələri nizamlayır, hörmət və daha sıx münasibət formalaşdırır, etibar hissini gücləndirir və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir. Ritorik nəzakət konsepsiyasına görə, natiq onu dinləyənlərə hörmət edir, status baxımından onlarla uyğunlaşmağa çalışır.

Nəzakət nəzəriyyəsi kifayət qədər geniş və hər dövrün tələblərinə cavab verən bir nəzəriyyədir. Nəzakətli davranış kommunikantları söhbətin qalibi olmaq niyyətindən uzaqlaşdırır və fikirlərinin açıq ifadəsi üçün ideyalara yol açır. Bu amil, Əməkdaşlıq prinsipinə görə, ünsiyyətin uğuru üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Beləliklə, müşahidələrimiz onu deməyə imkan verir ki, hazırda bir çox xalqların və mədəniyyətlərin intensiv yaxınlaşması müşahidə olunduğu bir vaxtda xarici dilçilikdə alimlərin nəzakət anlayışlarının öyrənilməsinə və işlənib hazırlanmasına, onun pozuntularının xüsusiyyətləri, linqvistik ifadəsi, nitqdə nəzakət kateqoriyasının göstəricilərinin istifadəsinə gender amilinin təsiri və s. marağının artması təzahür edir.

1.3. Nəzakət kateqoriyasında gender aspekti

Gender münasibətləri cəmiyyətin sosial təşkilinin mühüm elementidir, onun sistem xüsusiyyətlərini əks etdirir və insanlar arasında münasibətləri müəyyən edir.

Dünya mədəniyyətlərində insanların davranışı çox vaxt onların hansı cinsin nümayəndəsi olmasından asılı olaraq müəyyən edilir. Bu o deməkdir ki, kişi və qadın cəmiyyət tərəfindən qoyulmuş müəyyən sosial münasibətlərə riayət etməlidirlər. Gender insan həyatının bütün sahələrində öz əksini tapır və dil də buna istisna deyil.

20-ci əsrin ikinci yarısında genderin sosial-mədəni xüsusiyyətləri ilə dilin əlaqəsinin öyrənilməsinə həsr olunmuş əsərlər meydana çıxmağa başladı. Bu problemə maraq bir sıra əvvəlki illərin tədqiqatlarının nəticəsində yarandı ki, burada həmsöhbətin cinsindən asılı olaraq bəzi dillərdə leksik, morfoloji və sintaktik fərqlər aşkar edilmişdir. Bu, kişi və qadın dilində spesifik xüsusiyyətlərin olması haqqında danışmağa imkan verdi.

Bu cür kəşflər linqvistik fikrin yeni mərhələyə keçidi üçün təkan rolunu oynadı və cinsin linqvistik təmsilçiliyinin hərtərəfli öyrənilməsinə zəruri etdi.

Dildə cinsi fərqlərə həm leksik, həm də sintaktik səviyyədə rast gəlinir. Məsələn, R.Lakoff hesab edir ki, qadınlar, ədəbsiz söz ehtiyatına, jarqon və sərt danışq tərzinə daha çox meyilli olan kişilərdən fərqli olaraq, etiket sualları, sadə cümlələr, qəsdən şişirdilmiş, yumşaldılmış ifadələrlə dolu, başqa sözlə desək avtoritet rolu oynamadan, "gücsüz dil"də danışırlar. R.Lakoff hesab edir ki, bu cür nitq fərqləri adətən qadınların tabe olunan sosial mövqeyi ilə izah olunur və bu, sosial qorunmazlıq hissinə səbəb olur. [61, s. 215].

Lakin müasir bədii ədəbiyyatda bu fikri təsdiq edən nümunələr tapmaq kifayət qədər çətindir. Hazırda qadınlar öz mövqələrinə daha arxayındırlar ki, bu da onların nitqində də özünü göstərir. Məsələn;

"I'm sorry if I sounded like a pompous ass in there. It was just such a-"

"No You were perfectly right, Edward Why on earth should they have chosen me?"

"Honey, you'd probably make a great ambassador or ambassadress, or "

"I [Mary] still can't believe it"

"You 're really excited about this, aren 't you? "

"Of course I am Wouldn't you be?"

"It is a great honor, honey I'm sure it's not one they would offer lightly"

(S.Sheldon Windmills of the Gods)

Ərlə arvadın bu söhbəti onu göstərir ki, ailədə ənənəvi olaraq arxa planda olan qadın indi bərabər mövqə qazanır, fikirlərini düz və inamla ifadə edir. Kişi isə əksinə, müxtəlif üsullarla nitqini bir az daha yumşaltmağa çalışır ki, qadının hisslərinə toxunmasın.

Fikrimizcə, qadın və kişi nitqini açıq şəkildə stereotipləşdirmək, hər hansı bir xüsusiyyəti adətən kişi və ya qadına xas əlamət kimi qəbul etmək mümkün deyil, çünki kişi və qadınların dil formalarının seçiminə müxtəlif ünsiyyət faktorları təsir edir.

Hal-hazırda gender cəmiyyət tərəfindən kişi və qadın rollarında, psixi və emosional xüsusiyyətlərində, nitq davranışında fərqlərin yaradılmasının davamlı prosesi kimi başa düşülür. Eyni zamanda gender rolları və normaları universal məzmun daşımır və bir cəmiyyətdən digərinə fərqli olaraq əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Kişilər və qadınlar təhsil və peşə sahəsində getdikcə daha çox bərabərləşirlər. Dil insanlara öz şəxsiyyətini və cinsini ifadə etməyə kömək etdiyi üçün güman etmək olar ki, insanların kişi və qadın xüsusiyyətləri haqqında təsəvvürləri dəyişdikcə, onların nitqi də dəyişir. Ünsiyyətdə fərqli cins nümayəndələrinin linqvistik vasitələrdən istifadə fərqi, anadangəlmə bioloji fərqlər, sosiallaşma prosesləri, cəmiyyətdə hakimiyyətin qeyri-bərabər paylanması ilə izah olunur. İnsanların ənənəvi tərbiyəsi və sosiallaşması dəyişmiş, nəticədə bəzi gender anlayışları da dəyişmişdir. Ona görə də biz magistr işində diskurs səviyyəsində ingilisdilli mədəniyyətlərdə müxtəlif cinsə mənsub nümayəndələrin nəzakət kateqoriyasını ifadə edən linqvistik vasitələrdən istifadəsini təhlil edirik.

20-ci əsrdə sənaye və texnoloji tərəqqi sayəsində kişi və qadın davranışının əxlaq normalarının yaxınlaşması müşahidə olunur. Sənayeləşmə gender fərqlərinin funksional əhəmiyyətini bərabərləşdirdi. Qadın müəyyən sosial azadlıq və özünü cəmiyyətdə kişi ilə bərabərhüquqlu hiss etmək imkanı əldə edir, passiv müşahidəçi funksiyasından imtina edərək, onda öz sosial rolunu iddia etməyə başlayır. Bu, daha çox sosial-mədəni modifikasiyalarla, uşaqların tərbiyəsində baş verən dəyişikliklərlə bağlıdır.

Bununla belə, insanın şüurunda hələ də “gender stereotipləri” mövcuddur ki, bu da onun əks cinsin nümayəndələrini özündən tamamilə fərqli qəbul etməsinə gətirib çıxarır. Bu gender münasibətləri çox vaxt sosial normalar kimi çıxış edir. Qadınların əks cinslə bərabər mövqe tutmaq və əvvəllər bütövlükdə kişilərə məxsus olan sahələrdə uğur qazanmaq istəyi ona gətirib çıxarır ki, onların davranışı dəyişir və çox vaxt onlar üçün nəzakətsiz, qeyri-adi kimi qəbul edilir. Qadınlar fikirlərini ifadə etməkdə daha sadə olmağa, birbaşa sözünü deməyə başlayır, beləliklə , nitq etiketi

qaydaları dəyişir, dil formalarının seçimində və nəzakət kateqoriyasının ifadə konstruksiyalarında transformasiyalar baş verir.

Əvvəllər hesab edilirdi ki, qadınlar kişilərdən daha tez-tez üzr istəyirlər, bununla da əks cinsin tabeliyində olma mövqelərini, özünə inamsızlığı nümayiş etdirirlər. Müasir bədii ədəbiyyatdan seçilmiş bir sıra nümunələri nəzərdən keçirərək, aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik. Qadınlar üzrxahlıq işarələrindən “pardon”, “excuse me”, “sorry”, “apologize” kişilərə nisbətən daha az istifadə olunur. Qadınların nitqində bu nəzakət işarələrindən istifadə sayı 40,9%, kişilərdə isə 59% təşkil edir.

'Why haven't you called?' she asked, coolly, yet with a slight touch of concern

'I'm sorry I fell asleep What time is it?' He rubbed his eyes and focused on his watch

'Eleven I wish you would call '

'I did call No one answered '

'When?'

'Between eight and nine Where were yo?'

She did not answered. She waited 'Are you coming home?'

No I need to work all night'

'I expected you home, Mitch And at least you could've done was call'

'Dinner is still on the stove'

'I'm sorry I'm up to my ears in deadlines and I lost track of time / apologize'

(J. Grisham The Firm)

Bu misalda kişi bir neçə dəfə üzr istəyir, qadın isə nitq hərəkətlərini yumşaltmağa çalışmır, kişinin təklif etdiyi bəhanəyə baxmayaraq, kifayət qədər sərt davranır.

“Thank you”, “thanks”, “grateful” kimi təşəkkür markerləri qadın nitqi üçün daha xarakterikdir (təşəkkür işarələrini ehtiva edən nitq aktlarının ümumi sayının 58% -i).

"Thanks for coming,' she said into his face 'I've been waiting for four hours I knew of no other way to find you '

Mitch nodded and smiled as if to say, 'It's okay You did the right thing' (J. Grisham The Firm)

"Would he like us to transfer it to a money market account? It's not drawing any interest sitting here, and I could"

"No He wants it right where it is," Tracy assured him "Okay "

"Thank you so much, Lester You're a darhn' " (S Sheldon If Tomorrow Comes)

“Please” ifadəsi olan istəklər qadınlara nisbətən kişilərdə daha çox eşidilir (kişilərin nitqində bu markerdən istifadənin sayı 52%, qadınlarda 47,6%).

The older man, Dennis Trevor, was saying, "Would you open your luggage, please?" It was not a question but an order (S Sheldon If Tomorrow Comes)

1980-ci illərdə dilçilər P.Brown, F.Crosby, N.Lind modallığın tədqiqində maraqlı müşahidələr apardılar. Qadınların keçmiş zamanda modal fellərdən, nətiqə müxtəlif dərəcədə etimad ifadə edən giriş sözlərindən və ifadələrdən, özlərinin və ya başqa fikrə istinadlardan daha çox istifadə etdiyi müşahidə edilmişdir.

Bununla belə, müasir bədii ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, kişi və qadınların bu cür ifadə olunan fikri yumşaltmaq üçün nəzakət markerlərindən istifadəsində, ciddi fərq yoxdur. Kişi nitqində modal fellərin istifadə faizi təxminən 51,16%, qadınlarda - 46,3%, modal sözlərə gəldikdə isə, onlar kişi nitqində daha çox rast gəlinir (60,7%). Bu, kişilərin qarşısındakı insanın hissələrini incitməmək, ifadələrini yumşaltmaq və ifadənin birbaşa icrası ilə mümkün olmayan qarşıya qoyulmuş kommunikativ məqsədə çatmaq istəyi ilə izah olunur.

'I'd like to talk about the accident,' Mitch said

'You can ask I may not answer '

What caused the explosion?'

'I don't know Perhaps an air compressor Perhaps some fuel We are not certain ' (J. Grisham The Firm)

Misaldan görünür ki, kişi dəqiq nəticə çıxarmaq istəmir, öz ifadəsinə əmin deyil və buna görə də öz fərziyyələrini “perhaps” sözü ilə yumşaldır.

Kişi və qadınların nitqində modal sözlərdən və feillərdən istifadə əsasən bir funksiyaya - onların nitq aktının həmsöhbətə təsirini yumşaltmağa xidmət edir.

20-ci əsrin birinci yarısı ədəbiyyatında ayırıcı suallar qeyri-müəyyənliklə əlaqələndirildiyi üçün qadın nitqinin xarakterik xüsusiyyəti kimi qəbul edilir [61, s. 215].

Müasir ingilis bədii ədəbiyyatından götürülmüş nümunələri təhlil etdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlirik ki, ayırıcı sualları qadın nitqinin xarakterik xüsusiyyəti deyil. Müəyyən vəziyyətlərdə kişilər ifadələrini yumşaltmaq və ya qarşısındakını söhbətə cəlb etmək üçün daha tez-tez onlara müraciət edirlər (təhlil edilmiş ifadələrin ümumi sayının 74% -i ayırıcı suallardır). Qadınlar isə onlardan həmsöhbətdən daha nəzakətlə məlumat tələb etmək və ya əmin olmadıqları məlumatları təsdiqləmək üçün istifadə edirlər.

He rose to his feet and showed her to the door "You must understand, Miss Whitney, that if there were the slightest danger of anyone's being caught, I would not be involved in this I have my reputation to protect "

"I promise you I won't say anything about it," Tracy said coldly He grinned "There's really nothing you could say, my dear, is there? I mean, who would believe you? I am Conrad Morgan "

As they reached the front entrance of the store, Morgan said, "You will let me know if you change your mind, won't you? The best time to telephone me is after six o'clock in the evening I'll wait for your call "

"Don't," Tracy said curtly, and she walked out into the approaching night. When she reached her room, she was still trembling (S Sheldon If Tomorrow Comes)

Misaldakı birinci halda, cənab Morqan ifadəsinin mənasını yumşaltmaq üçün ayırıcı suala müraciət edir. O, əla reputasiyaya malikdir və əsərin qəhrəmanına heç kim inanmayacaq, hətta o, nəşə deməyə cəsarət etsə belə. Kişi tərbiyəlidir və təhdidlərə əl atmır.

Misaldakı ikinci halda, disjunktiv sual verən cənab Morqan cavaba ehtiyac duymur, qızın ona zəng edəcəyinə əmindir, sadəcə olaraq daha nəzakətli formada lazımi məlumatları verir.

Finally Lennie called

"Hi" Lucky said, holding her breath, hoping he was going to say — I'm sorry, I've behaved like a jerk, I'm on my way out there, and we'll get through this together.

"Lucky, what the hell is all this about my contract " he asked bluntly

"I thought you would be pleased", she replied "Panther is releasing you from all future commitment. You can tear your contract up"

He didn 't sound as pleased as she'd hoped "Oh, really ", he said "It's what you wanted, isn 't it? "

"Sure " (J Collins Lady Boss)

Yuxarıda verilmiş nümunədə, Lucky təsdiq almaq üçün bu sualı verir, eyni zamanda, cümlənin belə bir quruluşu həmsöhbətin qeyri-qənaətbəxş cavabına baxmayaraq, sualda sərt intonasiyadan qaçmaq imkanı verir.

Nəzakət kateqoriyasını həm müsbət, həm də mənfi ifadə edən müxtəlif linqvistik formalara malik müxtəlif nitq aktlarının tədqiqi belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, “qadın” və “kişi” dili adlanan dil arasında kəskin bölgü getdikcə aradan qalxır. Qadınlar getdikcə daha çox kişi ünsiyyət tərzinə müraciət edirlər, daha sadə olmağa meyillidirlər, mürəkkəb strukturları azaldırlar, imperativ əhval-ruhiyyədən daha tez-tez istifadə edirlər, nitqlərinin düzgünlüyünə çox güclü əhəmiyyət vermirlər. Eyni zamanda, kişilər ünsiyyət prosesində hisslərini göstərməyə meyillidirlər, əks cinslə ünsiyyətdə daha nəzakətli olmağa çalışırlar. Kişilərin və qadınların davranışındakı bu cür dəyişikliklər onların kommunikativ davranışlarına da təsir göstərir. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, qadın və kişilərin nitq davranışında nəzakət normalarına uyğunluğu baxımından müəyyən fərqlər qalmaqdadır və eyni zamanda yeniləri də yaranmaqdadır.

Nəzakətlilik kateqoriyası mərkəzi kommunikativ kateqoriyadır, çünki o çoxcəhətli xarakter daşıyır və xüsusi kateqoriyaların bir hissəsini özündə ehtiva edir. Məhz o kommunikativ davranışı tənzimləyir, ünsiyyətin ahəngdarlığını təşkili və təmin edilməsinin əsas rolu ona məxsusdur. Universallığına baxmayaraq, nəzakətlilik relyativ xarakterə malikdir, onun konkret məzmunu milli-səciyyəvi xarakter daşıyır.

Dil vasitələrinin və strategiyalarının seçilməsi ünsiyyət şəraiti, yəni kommunikativ kontekstlə, həmsöhbətlərin niyyəti və kommunikativ məqsədəuyğunluğu ilə müəyyən edilir. Hesab edilir ki, diskursa aid kateqoriyadır və kontekstdən kənar da götürülmüş sözlər (frazalar) öz-özlüyündə nəzakətlik və ya qeyri-nəzakətlik baxımından dəyərləndirilə bilməz. Ən qüsursuz qurulmuş etiket sözlər bu və ya digər kommunikativ kontekstdə yersiz görünə bilər və kobudluq kimi qəbul edilə bilər [1, s. 63].

II FƏSİL

İNGİLİS DİLİNDƏ NƏZAKƏT BİLDİRƏN SÖZLƏRİN LİNGVİSTİK TƏHLİLİ

2.1. İngilis dilində nəzakət bildirən sözlərin leksik-semantik təhlili

Leksik stilistikanın problemləri nitq mədəniyyəti problemləri ilə sıx bağlıdır. Dilin müəyyən leksik vasitələrinin nitqdə istifadəsini səciyyələndirən stilistika sözlərin nitqdə düzgün işlənməsinin keşiyində dayanır. Leksikanın öyrənilməsinə normativ-üslubi yanaşma tez-tez edilən nitq səhvlərinin təhlilini nəzərdə tutur: bunlar sözün semantikasını nəzərə almadan işlədilməsi; leksik uyğunluğun pozulması; sinonimlərin səhv seçimi; antonimlərdən, polisemantik sözlərdən, omonimlərdən düzgün istifadə edilməməsi; stilistik cəhətdən uyğun gəlməyən leksik vasitələrin yersiz assosiasiyası və s.

Beləliklə, kommunikativ vahidlər ünsiyyət prosesinin uğurunu təmin edən sabit stereotip komplekslərdir.

Nitq etiketinin ixtisaslaşdırılmış və qeyri-ixtisaslaşdırılmış vasitələri var. İxtisaslaşdırılmış vasitələrə nitq etiketi və müraciət formaları daxildir. Qeyri-ixtisaslaşdırılmış nitq etiketi vasitələrinə nitq məzmununun seçilməsi və təşkili xüsusiyyətləri, qrammatik formaların müəyyən etikete uyğunlaşdırılması, daha az kateqoriyalanmış modal formalar, dolayısı nitq aktları, müəyyən obyektlərin dolayısı adlandırılması daxildir [20, s. 16].

Leksik səviyyədə normativ lüğətə üstünlük verilir. Universal nəzakət vasitələri təkcə klişe, standart ifadələr deyil, həm də fine, nice, good, please, kind, happy, very well kimi müsbət emosional rəngli sözlərdir. Ancaq nəzakəti ifadə etmək üçün sabit ifadələrdə həmişə belə müsbət rəngli emosional sözlərdən istifadə edilmir.

Bir çox alimlər müəyyən bir fenomeni müəyyən etmək üçün məhz standart nitq vəziyyətlərini nəzərdən keçirir. Biz bilirik ki, rəsmi və qeyri-rəsmi vəziyyətlər var, lakin bundan başqa, hər bir vəziyyətdə natiq müəyyən bir rol oynayır. Elə nitq aktları

olur ki, hər iki danışan bərabər sosial mərtəbədə olur, biz belə halları bərabərtərəfli sosial kimi, natiqlər qeyri-bərabərtərəfli sosial mərtəbələrdə olduqda isə qeyri-bərabər sosial adlandıracağıq. Həmçinin, natiqlər yaxın, yaxşı münasibətlərdə ola bilirlər, və ya bir-birini tanımaya və ya az tanımış ola bilirlər. Nitq aktı prosesində münasibətlərin səviyyəsindən asılı olaraq nəzakət kateqoriyası bu və ya digər şəkildə reallaşacaqdır.

İnsanın şifahi davranışı təkcə təsadüfi deyil, həm də təkrarlanan formada xarakterizə olunur ki, bu da öz əksini dildə müxtəlif növ standartlaşdırılmış ifadələrin, hazır frazaların, düsturlara bənzər cümlələrin, və s. ilə özünü büruzə verir. Aydın olur ki, bir insanın başqa insanlarla ünsiyyət qurmaq üçün dildən səmərəli istifadə etməsi həm onun nitq-yaradıcılıq qabiliyyətinə, həm də uyğun ünsiyyət vəziyyətlərində onun linqvistik şüurunda saxlanılan və məhz bu məqsədə qulluq edən dilin elementlərini avtomatik olaraq bitmiş formada təkrarlamaq qabiliyyətinə əsaslanır.

Müasir ingilis dili müxtəlif növ kommunikativ mənaları, məsələn, salamlama, üzr istəmə, təşəkkür, təbrik, imtina, razılıq, xahiş və s. ifadə etməkdə ixtisaslaşan müxtəlif sabitlik dərəcələrinə malik belə formasiyalarla zəngindir. Bundan əlavə, onlar danışanla birbaşa bağlı olan, onun tərəfindən səslənən, onun konkret məqsədinə qulluq edən kommunikativ təşkilatçılıq və mətnqurma rolu həyata keçirə bilirlər.

Bu fəsildə verilmiş nümunələr bir çox mənbələrdə olduğu üçün onlara istinad etmək yersiz olardı. Təqdim olunan leksik vasitələr ifadənin formallıq dərəcəsinə görə bölüşdürülür və nitq hissələrinə, sintaksisə aidiyyəti baxımından təhlil edilir, lakin biz, öz nöqtəyi-nəzərimizdən yalnız əsas xüsusiyyətləri təqdim edirik. Xüsusi vurğulamalıyıq ki, bu və ya digər dərəcədə nəzakəti ifadə edən leksik, qrammatik və sintaktik vasitələr dildə ayrılmaz şəkildə mövcuddur, ona görə də, məsələn, leksikanı nəzərdən keçirərkən qrammatikaya qismən müraciət etmək lazımdır və s.

İlk olaraq ingilis dilində salamlamanı nəzərdən keçirək. Yuxarıda göstərilən bütün sosial münasibətlərdə salamlama öz yerini tapır. Bərabərtərəfli sosial vəziyyətlərdə ən çox aşağıdakı ifadələr istifadə olunur:

Hello!- Salam!

How are you?- Necəsiniz?

Nice to meet you!- Şad oldum!

Qeyri-bərabərtərəfli sosial situasiyalarda isə:

I am pleased to meet you- Sizinlə tanış olduğuma şadam

Good morning (evening, afternoon) – Sabahınız (axşamınız, günortanız) xeyir.

Welcome- Xoş gəlmişsiniz.

Rəsmi nitq situasiyalarını nəzərdən keçirək. Ümumiyyətlə, formal vəziyyətlər çoxlu sayda verbal və qeyri-verbal etiket normalarına riayət etməklə şərtlənir.

İngilis dilində "sən" və "siz" formaları arasında formal fərq yoxdur. Bu formaların bütün məna yükü you əvəzliyinin üzərindədir.

Nəzəri cəhətdən sən əvəzliyinə uyğun gələn thou əvəzliyi 17-ci əsrdə istifadədən çıxdı və yalnız poeziyada və İncildə qorunub saxlandı. Rəsmi əlaqədən tutmuş kobud tanış olanlara qədər bütün əlaqə registrləri digər dil vasitələri ilə - intonasiya, uyğun söz və konstruksiyaların seçimi ilə çatdırılır. Buna görə də, biz yenə də eyni salamlama ifadələrini you əvəzliyi ilə görürük: “Nice to meet you!”, “How do you do!”

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, ingilis dilində salamlama əsasən sabit leksik vahidlərdir.

Müraciət bilavasitə nitq etiketi normaları ilə bağlıdır, çünki nitqin ayrılmaz xüsusiyyəti onun müraciət etmə, ünvanlama xarakteridir. Şəxslərarası ünsiyyətdə mühüm rol oynayan müraciət, danışan və qəbul edən arasında qarşılıqlı əlaqəyə töhfə verir və xüsusi kommunikativ məkan yaratmağa kömək edir.

İngilis dilində “Sir” (ondan sonra ad və ya soyad olmadan) sözü ingilis dilində bərabər və ya daha yüksək yaşda, rütbədə, vəzifədə və ya sosial mövqedə olan kişiye müraciət edərkən istifadə olunur. Məktəblilər müəllimə, əsgərlər zabidlərə, satıcılar müştərilərə, qulluqçular otelin qonaqlarına, ofisiantlar restoran müştərilərinə belə müraciət edir, məsələn:

- Good evening. My name is James. I booked a room last week for myself.

- Axşamınız xeyir. Mənim adım Ceymsdir. Mən keçən həftə öz adıma nömrə sifariş etmişəm.

-Yes, sir. What did you say the name was, sir? – Bəli, müəllim. Adınız necə oldu müəllim?

- James. J, a, m, e, s.

Madam - "xanım" (sonunda ad / soyad olmadan) – kişi tərəfindən qadına nəzakətli müraciət. Məsələn:

- Excuse me, Madam, would you mind if I opened the window?

- Xanım, üzr istəyirəm. Pəncərəni açmağıma etirazınız yoxdur?

Cənab və xanım soyadı və rəsmi ünvanı sizə məlum olmayan şəxs üçün yeganə mümkün nəzakətli müraciət formalarıdır. Mr+ soyadı - ailə vəziyyətindən asılı olmayaraq kişiyyə müraciət etməyin ən çox rast gəlinən formasıdır. Mr-mister üçün qısaltılmış formadır. Xanım + ərin soyadı, evli qadın üçün adi müraciət formasıdır. Xanım missus sözünün abbreviaturasıdır, vulqar sözdür və məşuqənin qısaltmasıdır. Son söz ötən əsrlər ərzində mənasını dəyişmiş və ixtisarsız şəkildə işlənərkən indi “məşuqə” kimi tərcümə olunur [39, s. 140].

Mr və Mrs formaları ad və soyad göstərilmədən işlədilmir. Əks halda bu müraciət vulqar səslənə bilər.

Miss + ad/soyad, İngiltərədə qız və ya subay qadın üçün istifadə olunan adi ünvan formasıdır.

-Miss Williams could you help me?

Adsız/soyadsız Miss - İngilis məktəbliləri müəllimə, alıcılar satıcıya, kafe və restoranlara gələnlər ofisiyanta belə müraciət edirlər. Son zamanlar xidmət işçilərinə edilən bu müraciət forması alçaldıcı bir mənə kəsb etməyə başlamışdır.

Böyük bir mağazanın satıcısı adətən alıcını “Can I help you?” sözləri ilə qarşılayır. – tərcümədə 'Sizə kömək edə bilərəmmi?' və söhbət zamanı məhsul təklif edərkən Sir, Madam, Miss formalarından istifadə edir. Kiçik bir mağazanın sahibi adətən daimi müştərilərinə Mr/Mrs/Miss + soyadını, uşaqlara isə adı ilə müraciət edir: May I help you, Miss?

İngilis mədəniyyətində ana və ata, nənə, baba, xala və əmilərə adları ilə, bəzən kiçildilmiş formada müraciət etmək nəzakətli sayılır. Müraciətlər - Grandmother! Grandma! Gran! Nanny! "Nənə!" "Nənəcan!"; Grandfather! Grandpa! "Baba!"; Mother! "Ana!"; Father! "Ata!"; Mum(my) / Mom(my)! "Anacan!"; Dad(dy)! "Atacan!"; Aunt(ie) Lora "Laura xala"; İngilis dilində Uncle Ben "Ben əmi" yalnız qohumlara münasibətdə istifadə olunur.

Müraciət nitq etiketinin ən mühüm və zəruri tərkib hissələrindən biridir. O, ünsiyyətin istənilən mərhələsində, onun tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Müraciət formaları rəsmi, nəzakətli ünvanlardan qeyri-rəsmi, tanış olanlara qədər dəyişə bilər.

"Say", "Look (here)", "See here", və ya üslubi cəhətdən kiçildilmiş "Hi", "Hey", ifadələri, həmçinin "dost" çağırışları, "friend", "mate", "pal", "buddy" və s kimi ifadələr qeyri-rəsmi gündəlik danışmaq zamanı ən çox rast gəlinən müraciət formalarıdır.

They joined the circle of policemen, who were now quiet and waiting to see the kid

"Hey, fellas, this is Mark Sway, the kid who made the call," Hardy announced "You did make the call, didn't you, Mark?"

He wanted to lie, but at the moment he doubted a lie would work. "Uh, yes sir" (J. Grisham The Client)

İstər Azərbaycan, istərsə də ingilis dillərində müəyyən sosial təbəqədən olan insanlara ehtiram ifadə etmək üçün xüsusi müraciət formaları mövcuddur. Onlardan "Ladies and gentlemen", "Your Excellency", "Your Highness", "Mr and Madam President, Prime Minister" rəsmi ünsiyyət situasiyalarında istifadə olunur.

"Ladies and gentlemen" Abe savoured the words "I'd like you to meet the new owner of Panther Studios " He turned to Lucky "Allow me to introduce Lucky Santangelo "

There was another long silence (J Collins Lady Boss)

N.İ. Formanovskaya (39) ingilis dilində leksik müraciət formalarını nəzakət dərəcəsinə görə daha çox nəzakətli və daha az nəzakətli olanlara bölmüşdür.

“Excuse me”, yad bir şəxsə, harasa necə getməyi zah etmək, və ya hər hansı bir məsələyə aydınlıq gətirmək və s. kimi müraciətlər zamanı ən çox istifadə olunan ifadədir.

“Excuse me, which is the way to the cinema from here?”

Excuse me, avtobusda, metroda və s. çıxışa getmək istədiyinizdə və ya teatrda, kinoda və s öz yerinizə keçmək istərkən də çox istifadə olunur.

İngilis dilində diqqəti cəlb etməyin üslub baxımından daha nəzakətli forması: Excuse me, ... I'm sorry to trouble you, but....

Müraciət formasının seçimi müraciətin məzmunundan asılıdır. Bu forma adətən ünvanlandığı şəxsdən müəyyən şey və ya hərəkət tələb edən xahişdən əvvəl gəlir (pəncərəni açmaq, qapını bağlamaq, əşyaların yerini dəyişmək və s.) Məsələn,

“I'm sorry to trouble you, but can/could you move up a bit?”

Ancaq yuxarıda qeyd olunanlar bu konstruksiyanın belə bir tələb kimi istifadəsini istisna etmir:

“I'm sorry to trouble you, but can you tell me the time?” [39, s. 141]

İngilis dilində, əsasən, bütün nəzakətli xahiş və təkliflər "please" leksik vahidi ilə tərtib edilir, lakin o, cümləni yumşaltmır, ona görə də xahiş və cümlələri yumşaltmaq üçün qrammatik vasitələrlə tamamlanır. "Please" hərəkət motivasiyasında çox nadir hallarda istifadə olunur, daha çox nəzakəti ifadə edən qrammatik vasitələrdən istifadə olunur:

- Do you want a cup of tea?
- Would you like anything to drink?
- Can I get you a drink?

Xahişə gəlincə, ingilis dilində “please” cümlənin ya sonunda, ya da əvvəlində yerləşdirildiyini görürük. Xahiş zamanı istifadə olunan nəzakətli leksik vasitələr çox azdır:

Good evening. Can I speak to Mr Jones, please? – Axşamınız xeyir. Mən Cons bəylə danışa bilərəm?

- Sorry. Mr Jones is on the other line. Will you wait, please? - Bağışlayın. Cons bəy digər xəttə danışır. Gözləyə bilərsinizmi?

Birbaşa üsulla xahiş eksplisid şəkildə ifadə edilir: imperativ (Help me, please) və deklarativ (I ask you to help me / I want you to help me). İngilis dilində ünsiyyətdə imperativ əsasən direktiv nitq aktlarının (əmərlərin) ifadəsinə təyin olunduğuna görə onun xahişin ifadəsində rolu əhəmiyyətsizdir. İmperativ ifadələr, eləcə də birbaşa deklarativ konstruksiyalar (I want / I need) əsasən aşağı səviyyəli nəzakət, yəni qohumlar arasında qeyri-rəsmi ünsiyyətə xas xarakterik formadır. Məşhur alim E.Rintel bu barədə olduqca maraqlı məlumatlar verir (69). Tədqiqatının nəticələrinə görə, xahişin birbaşa ifadə üsulu (yalnız imperativ ifadələr deyil, həm də I want you to help me -kimi ifadələr aşağı nəzakət səviyyəsində 34,4%, orta səviyyədə belə ifadələr cəmi 3,1% təşkil edir, yüksək nəzakət səviyyəsində isə ümumiyyətlə yoxdur) [69, s. 285].

İmperativin istifadəsinə bu cür sərt məhdudiyət, ən vacib dəyərin fərdin şəxsiyyəti olduğu bir mədəniyyət üçün təbiidir, çünki imperativ danışanın istəyini ifadə etməyin birbaşa yoludur və bu, qarşı tərəfə praktik olaraq heçnə etməmək imkan vermir. Bir daha vurğulayırıq ki, xahiş ifadə etmək üçün imperativdən istifadə etmək çox məhdud hallarda və yalnız yaxınlarınız (dostlar, ailə üzvləri) ilə qeyri-rəsmi ünsiyyətdə icazə verilir:

- Hang on a minute, please.

Bundan əlavə, hətta please sözü də daxil olmaqla, modifikatorların əlavə edilməsi də onu motivasiyanı ifadə etmək üçün neytral vasitə etmək üçün kifayət qədər yumşaltmır. Qeyd etmək vacibdir ki, ingilis dilində “please” effektiv imperativ modifikator deyil. İngilis tədqiqatçılarının qeyd etdiyi kimi; onun yeganə funksiyası nəzakətin göstəricisi olmaqdır, lakin tək özlüyündə böyük rol oynamır. İstəyin yumşaldıcı təsiri yalnız please digər vasitələrlə birləşdikdə əldə edilir (would və ya could əlavə etməklə sual cümləsində). Cümlənin əvvəlində işlədilən please sözü xahişi gücləndirir: Please stop making all that noise! [24, s. 284].

Əlbəttə ki, bütün növ nitq situasiyalarında nəzakəti ifadə etmək üçün nəzakətli semantika daşımayan müsbət çalarlı lüğətdən istifadə olunur ki, bunu da kontekstdən kənarda nəzərdən keçirmək olduqca çətindir. Biz daha çox gözəçarpan nəzakətli leksik vahidləri nəzərdən keçiririk.

Üzr istəmə formasını nəzərdən keçirək. İngilis dilində üzr istəmək üçün “I am sorry”, “sorry”, “Excuse me” kimi linqvistik vahidlərdən istifadə olunur. “Excuse me” ifadəsi xahişdən əvvəl və ya həmsöhbətin sözünü kəsmək istədikdə, insan kütləsinin arasından keçmək istədikdə, vanna otağına getmək və ya dostlarını tək qoymaq istədikləri zaman, hətta telefona cavab vermək lazım gəldikdə istifadə olunur. Əgər insan asqırırsa, “Excuse me” tez-tez istifadə olunan ifadədir və danışarlardan biri asqırdıqdan sonra ingilisdilli insanlar nəzakətlə “Bless you!” deyəcək. - “Sağlam olun!”, baxmayaraq ki, xarici dilçilər qeyd edirlər ki, son vaxtlar həmsöhbətin asqırmasına heç bir reaksiya verməmək daha münasib formadır.

Daha bir leksik vahidi qeyd etmək lazımdır, bu da “Really” sözüdür, hansı ki onu da əlavə etməklə ünsiyyət iştirakçısı ifadəni daha nəzakətli edir.

“I am really sorry! - Çox üzr istəyirəm!

Həmçinin, üzr istəməyi gücləndirmək üçün ingilislər very, so kimi zərflərdən çox istifadə edirlər və zərflərlə yanaşı, awfully, dreadfully, terribly kimi mənfi çalarlı sifətlərdən də istifadə edirlər ki, bunlar üzr istəməyi gücləndirmək üçün istifadə edilir: “I am terribly sorry.” (Çox üzr istəyirəm).

Yəqin ki, ingilis dilində üzrxahlığı ifadə etmək üçün stilistik cəhətdən daha nəzakətli leksik vasitələr belə ifadələr olardı: “I apologize for ... , I beg your pardon”.

-“I really apologize for my mistake.” (Etdiyim səhvlərə görə çox üzr istəyirəm).

"Please. It is a pleasure. I [the Chief of Police] mean — I am distressed about the circumstances, but it is always a pleasure to be of service. Detective Campagna will drive you back to your villa" (S Sheldon Bloodline)

- *"This is Lieutenant Miller of the New Orleans Police Department Is this Tracy Whitney"*

"Yes" Her heart began to pound "I'm afraid I have bad news for you "

Her hand clenched around the phone (S.Sheldon If Tomorrow Comes)

Gündəlik ingilis dilində "apology, apologize" sözləri nadir hallarda, yalnız rəsmilik və ya mütləq birmənalılıq tələb olunduqda istifadə olunur. Faiz olaraq onlar üzrxahlıq işarələrini ehtiva edən təhlil edilmiş ifadələrin ümumi sayının 15,7%-ni təşkil edir. Tərkibində "sorry" leksemi olan ifadələr çox geniş istifadə dairəsinə malikdir və ingilis dilində ən çox yayılmışdır (52%). "I'm afraid" ifadəsi ilə üzrxahlıq hərəkətləri qrupu təkcə üzr istəmənin mənasını deyil, həm də yüngül etiraz, şübhə mənasını ehtiva edir.

İngilis dilində vidalaşma zamanı ən çox işlənən nəzakətli leksik vahidlər bunlar hesab olunur: (It was) nice meet you. (Sizi görməyə şad oldum); Good bye. (Əlvida); See you. (Görüşərik); See you later. See you soon. (Sonra görüşənədək; tezliklə görüşərik); See you tomorrow. (Sabah görüşərik); See you next week. (Gələn həftə görüşərik); Good night. (gecəniz xeyrə); Have a good trip. (Xoş səyahətlər!); Take care (Özünüzü qoruyun! / Özünüzə diqqət yetirin!).

Çox vaxt ayrılıqdan sonra nə isə arzulamaq normal qəbul edilir: Good night, sleep tight! (Gecəniz xeyrə qalsın, yaxşı yuxular!); Good bye, take care! (Əlvida, özünüzə yaxşı baxın!).

Əlvidanın formal leksik vahidlərinə aşağıdakılar daxildir: I hope to see you later. (Sonra sizi görməyə ümid edirəm); It's been nice knowing you. (Sizlə tanış olmaq xoş oldu).

Minnətdarlıq haqqında danışırıqsa, ingilis dilində kömək və iltifata, yol vermək və ya harasa necə getməyi söylədiyinizə görə sizə təşəkkür edirlər. "Təşəkkür" nədir? Bu, insanların xeyirxahlığına cavab olaraq minnətdarlıqdır, insan daxilindən gələn bir hisdir. Bəzən yaxşılıq etdikdə, şüuraltı olaraq, qarşılığında bir şey alacağımızı gözləyirik. Bəzən isə inciyirik, hətta "sağ ol" eşitmirik. Doktor Samuel Conson demişdir: "Təşəkkür insanın yüksək mənəvi inkişafının nəticəsidir. Onu tərbiyəsiz insanlar arasında tapa bilməzsən". Psixoloq Deyl Karnegi məyusluq yaşamamaq üçün yaxşılıq etməkdən və "sağ ol" gözləməməkdən danışır. Biz insanlara yaxşılığı yaxşılıq ilə qaytarmağı öyrətməli, onlara minnətdarlıq hissi aşılamalıyıq.

İngilis dilində nəzakətli təşəkkür kimi istifadə edilə bilən çoxlu oxşar leksik vasitələr var. Qeyd etmək lazımdır ki, minnətdarlıq nəzakət kateqoriyasının ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Minnətdarlığın ən çox yayılmış neytral formalarını qeyd edək: Thank you. (Sağ olun) Yes, please. (Təşəkkür edirəm, bəli.) No, thank you. (Təşəkkür edirəm, yox.) Thank you for... (... üçün təşəkkür edirəm).

Rəsmi situasiyalarda, leksik minnətdarlıq vasitələrindən sonra bəzən müraciət əlavə olunur:

- Yes. There's 800 dollars from the Royal Bank of Canada, Montreal. Have you got any identification, sir? - Bəli, Monreal Kraliyyət Kanada Bankından 800 dollar köçürmə gəlmişdir. Sizdə şəxsiyyəti təsdiq edən sənəd var?

- “Yes, I've got my passport. Here you are”. – Bəli, pasportum mənimlədir. Buyurun.

- “Thank you, sir”. – Təşəkkür edirəm, cənab.

Qısa “təşəkkür edirəm” mənalı ifadələr:

“I'm grateful to you”. -Mən sizə minnətdaram!

“I'm grateful/ obliged/ indebted you for (sth./doing smth..)...

Qeyd etmək lazımdır ki, kiməsə göstərilən xidmətin əhəmiyyətini və dəyərini vurğulamaq lazım olduğu hallarda “grateful” və hər şeyin yaxşı qurtardığını və bundan yaranan rahatlıq hissəsinin gücünü vurğulamaq lazım olan kontekstdə “thankful” sözünə üstünlük verilir:

Minnətdarlığı artıran zərflərə hər iki dildə rast gəlinir:

“Thank you (so) very much”. -Çox sağ olun!

“Thank you (ever) so much”. -Çox sağ olun!

“Many thanks”. -Çox sağ olun!

“Thank you so much for...” -“Çox sağ olun ki...

“Thanks a lot”. -Çox sağ olun!

“Thank you for all that you have done for me”. -Mənim üçün etdiyiniz hər şey üçün təşəkkür edirəm.

“Thank you so much”. Mən sizə minnətdaram!

“I'm (so) very/most grateful to you..” Mən sizə çox minnətdaram!

“Thank you ever so much for the map”. Xəritəyə görə sizə çox minnətdaram.

Bundan əlavə, üzrxahlıq vəziyyətlərində olduğu kimi, minnətlə birləşərək müsbət mənə qazanan mənfi rəngli sifətlər də var: Thanks awfully. (Çox sağ olun).

Həmçinin minnətdarlığı ifadə etmək üçün frazeoloji və ya leksik vahidlər işlədilir ki, onlar yeni mənə çaları ilə minnətdarlıq hissini artırırlar:

“Thank you from the bottom of my heart for...”

- Səmimi qəlbdən sizə təşəkkür edirəm ki.

“My most heartfelt thanks to you for...”

-Səmimi qəlbdən sizə minnətdaram ki....

“Deeply indebted”. -Çox sağolun.

Emosional yüklü minnətdarlıq ifadələrinə nəzər salmaq:

“I don't know how to thank you”. -Mən sizə heç vaxt kifayət qədər təşəkkür edə bilmərəm.

“I can never thank you enough”. -Mən sizə necə təşəkkür edəcəyimi bilmirəm.

“My gratitude cannot be expressed in words”. Sözlər sizə nə qədər minnətdar olduğumu/hissimi izah edə bilməz.

“Words can not tell you how grateful I am/feel”. -Minnətdarlığımı ifadə etməyə söz yoxdur!

Aşağıdakı ifadələr formal xarakter daşıyır:

“I would like to thank you”.

-Minnətdarlığımı/təşəkkürümü bildirmək istəyirəm.

“I would like to express my gratitude/appreciation”.

-İcazə verin sizə təşəkkür edirəm.

“We would like to express our gratitude to you for your noble effort”.

-İşinizə görə sizə çox minnətdarıq.

“I wish/I would like to express my gratitude/appreciation”.

-Mən (sizə) minnətdarlığımı/təşəkkürümü bildirmək istəyirəm.

Yuxarıda verilmiş misallardan aydın görünür ki, İngilis dilində əsasən bir neçə leksik vasitə ilə minnətdarlıq ifadə olunur, lakin daha çox nəzakətliliyi artırmaq üçün qrammatik vasitələrlə möhkəmləndiyini görürük ki, bunları aşağıda nəzərdən keçirəcəyik.

Minnətdarlığa cavab təvazökar davranış və onu ifadə etməyin leksik vasitələridir. İngilis dilində Azərbaycan dilindəki "buyurun" sözünün birmənalı qarşılığı yoxdur. Minnətdarlığa cavab bəyanatın məzmunundan asılıdır:

“Thanks for the interesting book”. -Maraqlı kitab üçün minnətdaram.

-“I'm glad you liked it”. -Buyurun

Daha çox rast gəlinən nəzakətli cavab variantları aşağıdakılardır:

“You are welcome! Don't mention it. It's nothing. Think nothing of it. That's really nothing! Don't mention it. It was no trouble at all/ whatever! It was no bother. It was a pleasure. It was a real pleasure for me to do it. My pleasure.

Minnətdarlıq jestlə müşayiət oluna bilər. Qərbdəki kişiler üçün bu, əsasən əl sıxmadır.

Komplimentin əsas semantik xüsusiyyəti onun ifadə etdiyi razılıqdır. Kompliment həm də natiqin qarşısındakı insanda müsbət emosional reaksiya doğuracağını gözlədiyi bir ifadədir. Komplimentin fərqli bir xüsusiyyəti yüksək emosionallıqdır. Kompliment şəxsiyyətlərarası, subyektiv emosional münasibətlər sahəsi ilə əlaqələndirilir və həmsöhbətin müsbət keyfiyyətlərinin kiçik ama yerində şişirdilməsidir. Bu baxımdan o, böyük və yersiz mübaliğə olan yaltaqlıqdan fərqlənir.

Kompliment deyərkən natiqin aşağıdakı iki motivindən biri ola bilər:

Birincisi, həqiqətən səmimi formada, bir insan üçün sevinmək, o insanı sevindirmək istəyi; ikincisi isə, rəsmi nəzakət tələbi.

Amma istisna etmərik ki, bu iki motiv bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə ola bilər.

İngilis dilində bir iltifata minnətdarlıqla cavab vermək, hətta bir iltifata cavab vermək adətdir. Misal üçün:

“You look so wonderful today!” – “Thank you, you too”.

İltifat qarşısında bir neçə təşəkkür formaları vardır. Thanks, thanks a lot, thank you very much, thank you so much. Bu variantlar emosional dərəcələrinə görə fərqlənirlər və tərəflərin münasibətlərindən və situasiyadan asılı olaraq istifadə olunurlar.

Minnətdarlıq formulaları tez-tez iltifatlarla gücləndirilir, əksər hallarda həmsöhbətin müsbət keyfiyyətlərinin birbaşa qiymətləndirilməsini ehtiva edir.

You're so kind / supportive / helpful / thoughtful / hospitable / considerate / generous. You've been most helpful and supportive. You're being extremely kind.

2.2. İngilis dilində nəzakət bildirən sözlərin qrammatik və sintaktik təhlili.

Dilin qrammatik quruluşu daha çox sabitlik ilə xarakterizə olunur. Bununla o, həm müvafiq linqvistik, həm də ekstralingvistik amillərin təsiri altında dəyişdirilməsi asan olan dilin leksik sistemindən fərqlənir. Qrammatikanın lüğətlə əlaqəsi, ilk növbədə, söz yaradıcılığı sferasında, eləcə də sərbəst ifadələrin idiomlaşdırılması mərhələsi vasitəsilə sabit leksik və frazeoloji vahidlərin formalaşması sferasında daim həyata keçirilir; ikincisi, bu əlaqə canlı və cansız isimlər, mücərrəd və konkret, şifahi hərəkət yolları kimi sözlərin bütün leksik və qrammatik kateqoriyalarına nüfuz edir.

Nəzakəti ifadə edən qrammatik vasitələr cümlələrdə birləşdirilmiş modellər və strukturlardır, onların köməyi ilə ünsiyyət prosesində danışan bəzi ünsiyyət vəziyyətinə münasibətini bildirir. Belə strukturlara misal olaraq aşağıdakı qrammatik formaları göstərmək olar: Oh, do you? (həmsöhbətin danışdığı şeyə marağı ifadə etmək üçün köməkçi felin istifadəsi); I can't disagree (razılığın nəzakətli formasını ifadə etmək); No way! (həmsöhbətin fikri ilə razılığı ifadə etmək üçün mənfi bir dil konstruksiyasından istifadə); Could't you ... (məlumat əldə etməyin nəzakətli yolu kimi can, can modal fəlləri ilə başlayan ümumi suallardan istifadə etməklə).

Yuxarıda müzakirə edilən nümunələrdə nəzakətin qrammatik ifadə formalarını da müşahidə etdik. Qrammatik səviyyədə tam hazır cümlələr, düzgün qrammatik formada istifadə olunur. Nəzakət semaları tabe halın qrammatik forması, sual və

inkar konstruksiyaları, eləcə də modal fellər vasitəsilə həyata keçirilir. İngilis dilində bunlar ən çox şərti əhval-ruhiyyə və modal fellərdir.

Şərt budaq cümləsi ən çox xahişin həyata keçirilməsi üçün xüsusi olaraq istifadə olunur. Xahiş, bu zaman, çox nəzakətli və diqqəti alınır.

“I wish you could help me!” - Ümid edirəm siz mənə kömək edə bilərsiniz.

“I wish you could do it for me!” -Ümid edirəm ki bunu mənim üçün edə bilərsiniz.

Təbii ki, qeyd etmək lazımdır ki, leksik vahidlər nəzakətin qrammatik ifadə üsulları ilə sıx bağlıdır.

Xahişlərdə ən çox modal fellərdən istifadə olunur. Beləliklə, məsələn, nəzakətli qeyri-rəsmi xahiş üçün can və will modal feli istifadə edilə bilər, daha rəsmi və nəzakətli bir sorğu üçün could və would istifadə edilə bilər:

“Can you pass me the plate?” -Boşqabı ötürə bilərsiniz?

“Will you open the door?” -Qapını açın.

“Would you wait a moment, please?” – Biraz gözləyə bilərsiniz?

Daha nəzakətli xahiş üçün siz “Would you mind + cerund” da istifadə edə bilərsiniz.

“Would you mind waiting for a moment?” - Biraz gözləyə bilərsiniz?

Bu formada şərt budaq cümləsi daha nəzakətli səslənməyə kömək edəcəkdir.

“Would you mind, if I open the door?” - Qapını açsam olar?

İngilis dilində qeyri-rəsmi xahişlər də əlavə məsdər forması ilə ifadə edilir.

I want you to visit me. -Məni ziyarət etməni istəyirəm.

Ancaq bu ifadə aşağı səviyyədə nəzakətə işarə edəcəkdir. Əgər bir şey etmək üçün icazə istənilirsə, can, could, may modal felləri istifadə olunur.

“Can I speak to Mr Brown, please?” – Cənab Braunla danışa bilərəm?

“May I come in?” – Gələ bilərəm?

Must, should, can, may/might modal felləri ilk növbədə nəzakətli müraciət üçün ikinci dərəcəli funksiyasında ifadənin sərtliyini yumşaltmaq vasitəsi kimi işlənir. Onların arasında müəyyən semantik və pragmatik fərqlər var.

“May I borrow your pen?” – “Certainly!(or Sure!)” . Qələminizdən istifadə edə bilərəm? -Əlbəttə olar.

İngilis dilində ‘may’ sözünün istifadəsi ‘can’ və ya ‘could’ modal sözlərindən daha rəsmi və daha az istifadə olunandır.

Əgər bir ingilis icazə istəmək istəyirsə və öz hərəkətləri ilə başqasını narahat edəcəyindən qorxursa, “Do you mind if...?”, “I was wondering if..?” kimi şərt budaq cümləsi istifadə edir.

“Do you mind if I go?” – Olar mən gedim?

“I was wondering if you would help me.” - Mənə kömək edə bilərsinizmi?

“Do you mind if I ask you a question?” - Olar sizə bir sual verim?

Ancaq nəzakətli xahişi ifadə etmək üçün başqa qrammatik vasitələr də var. İngilis dilində sorğu son formativlə yumşaldılır (will you, would you, can you, right, all right, OK), sanki bu yolla adressatın hərəkəti yerinə yetirmək üçün razılığını almağa, etiraz etmədiyinə əmin olmaq üçün edilir.

“Pass me that pen, would you? Thank you.”

Bu tip ifadələrdə son formativ will you / would you sual kimi mənasını itirmiş və lütfən sözünə mənaca yaxınlaşaraq nəzakət işarəsinə çevrilmişdir. Bu cür bəyanatlardan sonra cavabın gözlənilməməsi və ya ehtiyacın olmaması da bunu sübut edir [24, s. 286].

Təklif edərkən natiq həmişə həmsöhbətin necə reaksiya verəcəyini bilmir, bütün nəzərdən keçirdiyimiz digər hallarda olduğu kimi, bu halda da danışanın rolundan asılı olaraq nəzakətli cümləni ifadə etmək üçün uyğun qrammatik vasitələri seçmək lazımdır. Təklif, eləcə də sorğu ingilis dilində conditional mood vasitəsilə ifadə oluna bilər.

“It would be nice if you go with me!”

“Do you mind if we go to the cinema?”

Nəyisə təklif etmək üçün ingilis dilində “can”, “would” modal fellərindən də istifadə edilir. “Can” – daha az nəzakətli, “would” - daha çox nəzakətli.

“Can I help you?” -

Would you like a cup of tea? –

“Wonder” feli ilə söhbətdən yayınma ifadələri də ingilis dilində ünsiyyətdə olduqca geniş istifadə olunur, məsələn:

“I'm Archbishop Ralph de Bricassart, His Holiness's Legate in Australia. I understand you have a Mrs. Luke O'Neill staying with you”?

Yes, sir”. Ralph? Ralph? Was this Ralph?

“I'm a very old friend of hers. I wonder if I might see her, please”?

Eyni felin keçmiş formaları (məsələn, “I wondered”, “I was wondering”) məsləhəti, xahişi daha da tərəddüdüldür edir:

“I hate being on my best behavior”, - she confided. “It brings out the absolute worst in me. I can feel Dane's horrors from here without even looking at him”.

“I was wondering how long it was going to last”, - said Dane, not at all put out.

Minnətdarlığın formal ifadəsi üçün leksik vasitələrlə yanaşı, qrammatik vasitələrdən də istifadə olunur. Bunlar əsasən modal fellərdir.

“I wish/would like to thank you!”

Certainly, sure, possibly, probably, be likely to, be supposed to be modal sözləri və ifadələri də nəzakətin ifadə olunması üçün istifadə edilə bilər:

She'd probably even be pleased. Try that with a stranger and see how far it got you, Jeremy thought [71, s.81].

‘Bəlkə də o hətta məmnun ola bilərdi, sən onu bir əcnəbi ilə sınaqdan keçir və gör bu sənə necə təsir edir,- deyə Ceremi düşündü’.

Nəzakətli suala cavab vermək və ya hər hansı bir təklifi qəbul etmək üçün *thank you* və *thanks*, təklifdən imtina etmək üçün isə *no, thank you* və ya *no, thanks* ifadələrindən istifadə olunur:

“Yes, I wish to speak to you about her, Sir William. Take this armchair”. “No, thank you, I will sit beside her”, said he taking his place upon the settee [44, s. 302].

‘Bəli, mən sizə onun haqqında danışmaq arzusundayam, ser Vilyam, lütfən, bu kreslodə əyləşin’. “Yox, sağ olun, mən onun yanında əyləşəcəyəm”, o dedi və masanın başında özünə yer elədi’.

Həyatımızda baş verən xoş hadisələr və ya arzuladığımız bir hadisənin reallaşdığını gördükdə *Thank God* ifadəsindən istifadə olunur:

“Thank God! But how you came to be named so?”

Allah saxlasın! Amma necə oldu ki, səni belə adlandırdılar?’

Müsaib təşəkkür ifadə edərkən və ya üzr qəbul edərkən *you’re welcome, not at all, no problem* ifadələrilə cavab verə bilər:

“Sorry for squishing you”, she said. “I know I am getting heavy”. “It is no problem. Anytime you want to sit on my lap, feel free to do so”.

‘Təəssüf ki, mən sizi əzirəm,- o dedi. “Mən bilirəm ki, mən ağırlaşırım”, “bu, problem deyildir”. Nə vaxt dizimin üstündə oturmaq istəsən, çəkinmədən otura bilərsiniz’.

Ünsiyyət zamanı fikirlərini daha nəzakətlə ifadə etmək üçün təsirli bir üsul da evfemizmlərdir. Evfemizmlərin böyük bir qrupu nəzakət prinsipi əsasında yaradılmışdır. Bu qrupa, bir qayda olaraq, ayrı-seçkiliyin müxtəlif növlərini yüngülləşdirən söz və ifadələr daxildir: yaş, əmlak, irqi və etnik. “Old”- qoca sözünün işlədilməsindən qaçınılır, əvəzində “senior”, “mature”, “seasoned” kimi evfemizmlərə rast gəlinir, “Bald” əvəzinə, “hair-disadvantaged” evfemizmi işlədilir, “cripple”- şikəst sözü “differently abled”, “physically different” kimi evfemizmlərlə əvəz olunur.

Qeyd edək ki, sintaktik nöqteyi-nəzərdən bunlar əsasən tam cümlələrdir, çünki nəzakəti ifadə edən leksik vasitələrlə yanaşı, qrammatik vasitələrdən də istifadə edirlər ki, bu da dərhal sintaksisin mürəkkəbləşməsinə səbəb olur.

Sintaksis nitq yaradıcılığının əsas formalaşdırıcı başlanğıcıdır; hər hansı bir nitq növü üçün sintaksisin əhəmiyyətini qiymətləndirmək çətindir. Əsas sintaktik vahid cümlədir. Nəzakətli nitqlə nəzakətsiz nitqin əsas fərqi məhz onda görünür - onun quruluşu, tamlığı, uzunluğu. Ondan başlamaq lazımdır ki, bir cümlənin nəzakətli olması üçün ilkin şərt onun tam cümlə formasında olmasıdır.

Hətta Aristotel ritorikasında natiqliyin sintaktik təşkilinin xüsusi üsulları - onun dinləyiciyə təsirinin güclənməsinə töhfə verən nitq fiqurları ətraflı şəkildə təsnif

edilirdi. Sintaktik stilistik üslub vasitələrinin böyük əksəriyyətinin əsas funksiyası deyimin müəyyən vahidini özünəməxsus yerləşməsinə görə ön plana çıxarmaqdır.

Sintaksisdə cümlələrin əsas təsnifatlarından biri, bildiyiniz kimi, ifadənin məqsədinə görə nəqlədiçi, sorğu-sual, nida və həvəsləndirici təsnifatıdır. Cümlələrin eyni zamanda təsdiq və inkar cümlələrinə bölünməsinə də bilirik. Bununla belə, hər bir cümlə xüsusi modal və ya emosional mənə, ekspressivlik və ya üslubi rəngləmə əldə etməklə digərlərinin hər hansı bir mənasında da iştirak edə bilər. Deməli, məsələn, sual verənin cavabın nə olacağını artıq bildiyini və buna biganə qalmadığını göstərmək istəsə, formaca təsdiq olan cümlələr sual kimi istifadə oluna bilər. Onlar həmçinin fəaliyyətə çağırış kimi də xidmət edə bilərlər. Cümlənin bu cür çevrilməsinə transpozisiya deyilir. Ritorik suallar həm də nəzakət kateqoriyasının sintaktik xüsusiyyətlərində böyük rol oynayır və vurğulayıcı ifadə rolunu oynayır.

Növbəti misallarda biz ingilis və rus kommunikativ mədəniyyətlərinin şifahi davranış xüsusiyyətlərini nəzakət kateqoriyasını ifadə edən dil vasitələrinin seçimində əks etdirən xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirəcəyik. Beləliklə, ingilis mədəniyyətinin ən mühüm xüsusiyyəti onun eqosentrizmi, fərdiliyi hesab olunur [23, s. 29].

Bu mədəniyyətin şifahi qarşılıqlı əlaqəsinin vacib elementi həmsöhbətə birbaşa təsirin yolverilməzliyi və ya minimuma endirilməsidir. İngilis və rus dillərində nəzakət kateqoriyası müxtəlif dil vasitələrinin, xüsusən semantik və sintaktik vasitələrin köməyi ilə həyata keçirilir. Lakin bu dillərdə nəzakət işarələrinin çoxluğu həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət tərkibinə görə fərqlidir bu da dil və mədəniyyətin özəllikləri ilə izah olunur. Minnətdarlıq işarələri nəzakət kateqoriyasını ifadə edən ən çox yayılmış semantik vasitələrdən biridir Minnətdarlıq tamamlanmış və ya planlaşdırılan hərəkətə, xeyirxahlığa, diqqətə, xidmətə görə minnətdarlığın ifadəsidir. Minnətdarlığın neytral formalarına və ona verilən cavablara “thank you”, “thanks”, “you are welcome”, “that’s all right”, “that’s ok”, “no problem”, “not at all” daxildir. Daha nəzakətli minnətdarlıq vasitələrinə “thank you very much”, “thanks a lot”, “many thanks”, “pardon”, “I’m grateful to” kimi misalları göstərmək olar.

The telephone rang It was Jason "Did you gel your house?" he asked "It's beautiful¹" Paige said "Thank you so much" (S Sheldon Nothing Lasts Forever)

Əsl minnətdarlıq ifadəsi ilə yanaşı, insanlar tez-tez sözdə "heç nə demədən minnətdarlıq" (bald thanks) ifadəsindən istifadə edirlər hans; ki avtomatik səsləndirilir [70, s. 36]. Bu, xüsusilə ingilis kommunikativ mədəniyyəti üçün xarakterikdir.

The maitre d'greeted her "A tablefor one, mademoiselle ?"

Tracy looked around the room "I'm joining some friends, thank you"

She continued on to the next dining car (S Sheldon If Tomorrow Comes)

Nəzərdən keçirdiyimiz nitq situasiyalarında nəzakətin təzahürünü əsasən sorğu, nida və həvəsləndirici sintaktik konstruksiyalarda görürük.

“Can I help you?”

“Thank you so much!”

“Would you mind going to the cinema?”

Hətta ingilis dilində salamlaşmanın sabit leksik vahidlərində də sorğu konstruksiyaları mövcuddur.

“How do you do?” - görüş zamanı bu sual deyil, salamdır və ona ən yaxşı cavab eyni leksik vahidin təkrarı olacaq.

Bu tip sual cümlələrində transpozisiya və ritorik sual var. Transpozisiya - sintaktik strukturların qeyri-adi və ya denotativ mənalarda və əlavə konnotasiyalarla istifadəsi. Ritorik sual cavabı nəzərdə tutmur və dinləyicini natiqə məlum olmayan bir şey söyləməyə təşviq etmək üçün qoyulur. Ritorik sualın funksiyası diqqəti cəlb etmək, təəssüratı gücləndirmək, emosional tonu artırmaq, coşğunluq yaratmaqdır. Cavab orada artıq təklif olunur və ritorik sual yalnız oxucunu əsaslandırmaya və ya düşünməyə cəlb edir, onu ünsiyyət zamanı daha fəal edir, müsahibi nəticə çıxarmağa məcbur edir. Ritorik suala bütün nitq üslublarında rast gəlinir:

Salamları nida konstruksiyaları ilə də ifadə etmək olar:

-Hello!

Sual cümlələrinin köçürülməsi, köçürməsiz formalardan mütləq daha ifadəli olan həvəsləndirici və nida cümlələrinə keçidlə mümkündür. Hətta please sözü ilə yumşaldılmış sadə nida cümləsi, ingilis qulağına çox kobud səslənir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, nəzakətli xahiş sual konstruksiyasını tələb edir, məsələn: “Open the window, please!” - “Will you open the window, please?” və ya “Would you mind opening the window?” Və ya “I wonder whether you would mind opening the window?” kimi formalarla əvəz olunur.

Xahiş əmrin təzahürü kimi, daha çox nəzakətli olmaq üçün həm qrammatik, həm sintaktik, həm də nəzakəti ifadə edən leksik vasitələri daşıyır. Nəzakətli xahişin əsas sintaktik göstəricisi tam cümlə olacaqdır. Amma formallıq dərəcəsinə görə bəlsək deyə bilərik ki, tam cümlələrə həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi müraciətlərdə rast gəlinir.

Əgər diqqəti cəlb etməkdən danışırıqsa, o zaman təsdiq və sorğu-sual sintaktik konstruksiyaları görürük ki, onlar da transpozisiyaya məruz qalır. Diqqəti cəlb etmək həmişə bir növ özündə sual və ya tələb ehtiva edir, ona görə də biz burada əlavə konnotasiya görürük.

“I am sorry to trouble you, but could you move up a bit?” - Bağışlayın ki sizi narahat edirəm, biraz yana çəkilə bilərsiniz?

“Excuse me, where can I get a blood test?” - Bağışlayın, qan analizini harada verə bilərəm?

Nəzakətli cümlə həm də sual sintaktik konstruksiyalarından istifadə etməklə ifadə oluna bilər.

“Will you go to the cinema?” və ya

“Would you mind if we go to the cinema?” - Kinoya gedək?

Biz bu vəziyyətdə transpozisiyanı da müşahidə edirik, ona görə də sual sintaktik konstruksiyalar cümlə kimi çıxış edir, yəni əlavə konnotasiya ehtiva edir.

İngilis dilində nəzakət baxımından transpozisiya böyük rol oynayır, çünki forma və məzmun arasındakı ziddiyyət, əlavə konnotasiyanın meydana çıxması cümləyə daha nəzakətlik verir.

Beləliklə, nəzakəti bu və ya digər dərəcədə ifadə edən leksik, qrammatik və sintaktik vasitələr ayrılmaz şəkildə mövcuddur və aktual funksiyanı yerinə yetirən kommunikativ vahidlər ünsiyyət prosesinin uğurunu təmin edən sabit stereotip kompleksləridir.

Leksik səviyyədə normativ lüğətə üstünlük verilir. Nəzakətin universal vasitələri klişe, standart ifadələr, nəzakətli semantika daşımayan müsbət emosional rəngli sözlər, nitq konstruksiyaları, nəzakəti gücləndirən zərflər, intonasiyadır. Nəzakəti artıran başqa bir vasitə isə nəzakətli ifadələrdə müsbət mənə kəsb edən mənfi rəngli sifətlərdir. Bundan əlavə, imperativ və bəyanedici ifadələrdən istifadə edərək sorğunun birbaşa ifadə üsulu kimi nəzakəti ifadə etmək üçün açıq vasitələr var.

Qrammatika səviyyəsində nəzakəti ifadə etmək üçün düzgün qrammatik formada olan tam, tam cümlələrdən istifadə olunur. Nəzakət tabelik halının qrammatik forması, sual və inkar konstruksiyaları, eləcə də modal fellər vasitəsilə həyata keçirilir. Üstəlik, modal fellər daha çox xahiş, müraciət, minnətdarlıq ifadələrində işlənir və nəzakətli cümlə ifadə etmək üçün şərti əhval-ruhiyyədən istifadə etmək daha məqsədəuyğun olardı.

Sintaktik nöqteyi-nəzərdən nəzakət sorğu-sual, həvəsləndirici və nida sintaktik konstruksiyaların istifadəsində ifadə olunur ki, burada sual cümlələrinin semantik çevrilməsinə - transpozisiyaya xüsusi əhəmiyyət verilir.

Nəzakəti ifadə edən dil vasitələri bir-biri ilə sıx əlaqədə olur və kənar situasiyalardan və nitq məkanından mövcud deyildir. Odur ki, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, nəzakət kateqoriyası dilin quruluşundan, mədəniyyətindən asılıdır və onun ifadə vasitələrindən düzgün istifadə etmədən danışan deyimlərin ahəngini pozur və lazımi məqsədə çatmır.

Müasir ingilis dilində nəzakət strategiyalarının və taktikalarının linqvistik ifadə vasitələri kifayət qədər çoxdur və leksik-semantik rəngarəngliyə malikdir. Bu vasitələr danışanla dinləyənin sosial statusu, onlar arasındakı sosial məsafə kimi məqamlardan asılı olaraq dəyişir. Müsbət, mənfi, açıq və qapalı nəzakət strategiyaları məhz bu məqamlarla müəyyənləşdirilir. Bəzən bu strategiyalar danışan və ya

dinləyənın niyyətindən asılı olaraq nəzakətliyin ritorik ifadəsinə çevrilmiş olsa da, uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş nəzakət insanlar arasında mövcud olan əlaqələri nizamlayır, hörmət və daha sıx münasibət formalaşdırır, etibar hissini gücləndirir və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir. Ritorik nəzakət konsepsiyasına görə, natiq onu dinləyənlərə hörmət edir, status baxımından onlarla uyğunlaşmağa çalışır.

NƏTİCƏ

1. Nəzakət kateqoriyasının işçi tərifli dil göstəriciləri, işarələr toplusu (klişələr, stereotipik ifadələr) və onların düzgün qrammatik, sintaktik, leksik və fonetik tərtibatıdır. Dildə nəzakət, ənənəvi olaraq danışan, dinləyici və sözügedən insanlar arasında ictimai münasibətlərin linqvistik ifadəsinin müxtəlif vasitələrinə aid edilən termindir.

2. Rəsmi və qeyri-rəsmi ünsiyyətdə nəzakət prinsipinə riayət etmək nitq davranışının mühüm linqvistik və sosial xarakteristikasıdır. Davranış formul modelləri ümumi hesab ediləndən daha böyük rol oynayır. Nəzakət prinsipinə hörmət etməkdə məqsəd maksimum sosial tarazlığa və dostluq münasibətlərinə nail olmaqdır.

3. İngilis dilində nəzakət kateqoriyası leksik və sintaktik vasitələrlə birlikdə qrammatik vasitələrlə təmsil olunur. Əsas qrammatik vasitələr modal fellər və şərt budaq cümləsi hesab edilməlidir. Nəzakəti ifadə edən rəsmi nitq vasitələri tam cümlələrin olması və transpozisiya ilə, qeyri-rəsmi isə elliptik cümlələrlə xarakterizə olunur.

4. Nəzakət bildirən söz və ifadələrin özünəməxsus lüğəti (verbal etiket işarələri sistemi) və qrammatikası (etiket işarələrinin işlənmə qaydaları) və qəbul edilmiş nitq qəlibləri vardır. Bu qəliblər situasiyaya görə dəyişir.

5. Nəzakət insanda anadangəlmə deyildir, o, sosiomədəni vərdiş, davranış tərzi kimi formalaşır. Bu səbəbdən nəzakətli davranış tərzi, nəzakət formaları hər bir xalqın həyat tərzinə, milli xüsusiyyətinə uyğun olaraq dəyişir.

6. Nəzakət tələb və təklif vəziyyətlərində çox böyük rol oynayır ki, bu da həm imperativ, həm də deklarativ cümlələrdə ifadə edilə bilər. Bu cümlələrdə həm qrammatik, həm sintaktik, həm də leksik nəzakət ifadə edən vasitələrdən kompleks şəkildə istifadə edirlər.

7. İngilis dilində nəzakət bildirən ifadələr struktur baxımdan sadə, iki və daha artıq sözdən ibarət mürəkkəb birləşmə və bütöv cümlədən ibarət ola bilər.

8. Nəzakət ifadələri danışanın konkret situasiyada kommunikantlara münasibətinə uyğun olaraq seçilir.

9. Bu və ya digər nəzakət formasının istifadəsi bilavasitə kommunikantların statusu, onların münasibəti və bir-birini tanıma dərəcəsi ilə bağlıdır.

10. Sadalanan bütün xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, nəzakət kateqoriyasının universal olduğuna əmin oluruq. O, universal kateqoriyadır və həm natiqi, həm də bütövlükdə xalqı səciyyələndirir.

11. Qeyri-rəsmi situasiyalarda istifadə edilən nəzakəti ifadə edən linqvistik vasitələr neytral və formal situasiyalarda istifadə olunan vasitələrdən kəmiyyətcə azdır. Nəzərdə tutulan nəzakət kateqoriyasının ifadəsi üçün stilistik cəhətdən daha yüksək leksik vasitələrdən istifadə olunan müəyyən bir formallıq səviyyəni ehtiva edir.

12. Modal fellərin istifadəsi nəzakət prinsipinin işarələnməsinə, sosial rolların müəyyənləşdirilməsinə müəyyən dərəcədə kömək edir. Bundan əlavə, modal fellər nəzakəti ifadə edən digər vasitələrlə bərabər, ifadə qüvvəsinin artmasına və müsbət kommunikativ təsirə nail olur.

13. İngilis dilində nəzakətli nitqdə istifadə olunan imperativ və direktativlər struktur-semantik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Kommunikativlər kommunikantın öz müsaibinə təsiri azaltmağa, minimallaşdırmağa çalışması məqsədilə işlədilir. Bunun üçün dolaylı hökmlərdən, əsas məqsəddən yayındırıcı formalardan istifadə olunur.

14. Təşəkkür bildirən *thank you* birləşməsinin müasir ingilis dilində *thanks* sözü ilə əvəzlənməsi prosesi gedir. Bu söz danışq dili xüsusiyyətini itirərək neytral formaya çevrilməkdədir.

15. Nəzakət anlayışı olduqca nisbidir. Nəzakətin mütləq markerləri var – məsələn, “thank you” və ya “please” (“sağ ol”), lakin onlar dildə azdır. Dil vahidlərinin əksəriyyəti müəyyən kontekstdə nəzakət baxımından lazımi formanı alır və müxtəlif dil mədəniyyətlərinin nümayəndələri tərəfindən fərqli şərh olunur.

16. Sintaktik nöqtəyi-nəzərdən nəzakət sorğu-sual, həvəsləndirici və nida sintaktik konstruksiyaların istifadəsində ifadə olunur ki, burada sual cümlələrinin semantik çevrilməsinə - transpozisiyaya xüsusi əhəmiyyət verilir.

17. Müasir ingilis dili müxtəlif növ kommunikativ mənaları, məsələn, salamlama, üzr istəmə, təşəkkür, təbrik, imtina, razılıq, xahiş və s. ifadə etməkdə ixtisaslaşan müxtəlif sabitlik dərəcələrinə malik belə formasiyalarla zəngindir. Bundan əlavə, onlar danışanla birbaşa bağlı olan, onun tərəfindən səslənən, onun konkret məqsədinə qulluq edən kommunikativ təşkilatçılıq və mətnqurma rolu həyata keçirə bilirlər.

18. Nəzakət etiketlə sıx bağlıdır, lakin onlar tamamilə üst-üstə düşmür. Nitq etiketi nəzakəti əks etdirir; nəzakət ədəb-ərkanı ehtiva edir, lakin nəzakət, ümumiyyətlə, etikətdən daha genişdir. Etiket kommunikativ norma və qaydaların məcmusudur. Nəzakət real ünsiyyətdə istifadə olunan və harmoniya və qarşılıqlı anlaşmaya nail olmağa yönəlmiş ünsiyyət strategiyaları və taktikaları sistemidir. Nəzakət, bəzi elementlərinin (müəyyən bir mərhələdə və ya müəyyən bir kommunikativ vəziyyətdə) etiketlə müəyyən edilmiş norma olmamasına baxmayaraq, münaqişəsiz ünsiyyətə kömək edən hər şeyi əhatə edir.

19. İngilis kommunikatorlarını ayıran və girişin qəti qadağan olduğu şəxsi muxtariyyət zonasının mövcudluğunda özünü göstərən əhəmiyyətli sosial məsafə ünvanı birbaşa təsir göstərməyə imkan vermir. İngilislər kommunikativ təzyiqli minimuma endirməyə yönəlmiş bütöv bir kommunikativ strategiya sistemindən istifadə edirlər, motivasiyanın dolayısı, örtülü ifadəsinə üstünlük verirlər. Bu tendensiya bütün həvəsləndirici nitq aktlarında, o cümlədən ünvanlananın xeyrinə hərəkəti (dəvət, məsləhət), habelə icrası məcburi olan hərəkəti (əmr, tələb) ehtiva edən hərəkətlərdə özünü göstərir.

20. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, gündəlik danışmada nəzakətli söz və ifadələr buraxıldığından, nəzakətli konstruksiyalar sadələşdirildiyi üçün bütövlükdə insanların nitqi daha da elliptik və kobud səslənir. İngilis və bir sıra qərb mədəniyyətinin nümayəndələri nitqlərini qısaltmağa, nəzakətli, rahat konstruksiyaları sual cümlələri,

imperativ əhval-ruhiyyə ilə əvəz etməyə çalışır, ifadələrində daha sadə olurlar. Bu, əsasən, cəmiyyətin orta və aşağı təbəqələrinin, gənclərin nitqinə aiddir. Odur ki, təbii ünsiyyət çərçivəsində cəmiyyətin müəyyən təbəqələrində nəzakət kateqoriyasını ifadə edən dil vasitələrinin istifadəsi və onların seçdiyi parametrləri müəyyən etmək üçün bu problemin gələcək inkişafının nəzərdən keçirilməsi vacib görünür.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayeva S.A. İngilis dilində gündəlik danışmaq etiketlərinin struktur-praqmatik xüsusiyyətləri. Dissertasiya işi, ADU, Bakı, 2014.
2. Əbdülrəhimov E.H. Linqvistik praqmatika. Bakı: Elm və təhsil, 2014.
3. Dilçilik ensiklopediyası Fil.e.d., prof. F.Y.Veysəllinin müəllifliyi və redaktəsi ilə; 2 cildə. II c. Bakı; Mütərcim, 2008, 528 s.
4. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı. Qismət, 2007, 608 s.

Rus dilində

5. Арутюнова, Н.Д. Типы языковых значений / Н.Д.Арутюнова. Л.: 1988, 388 с.
6. Беликов, В.И. Социолингвистика / В.И.Беликов, Л.П. Крысин. М.: Российский гуманитарный университет, 2001, 436 с.
7. Быковская, С.А. Средства установления речевого контакта в современном немецком языке / С.А. Быковская // Актуальные проблемы германского и общего языкознания. Тамбов. Москва: Академия, 2001, с. 49 - 57.
8. Фон Гумбольдт, В. Собрание сочинений, лингвистика / В.фон Гумбольдт. Москва: Прогресс, 1998, 400 с.
9. Гак, В.Г. Высказывание и ситуация / В.Г.Гак // Проблемы структурной лингвистики. М.: Просвещение, 1973, с. 364-378.
10. Гольдин, В.Е. Речь и этикет / В.Е. Гольдин. М.: Просвещение, 1983, 150 с.
11. Грайс, Г.П. Логика и речевое общение / Г.П.Грайс //Новое в зарубежной лингвистике: Сб. статей. Вып. 16. М.: Прогресс, 1985, с. 238-241.
12. Гришаева Л. И. Введение в теорию межкультурной коммуникации : уч. пос. для студ. лингв, факультетов/ Л.И.Гришаева. М.: Дрофа, 2001, 110 с.
13. Гудков, Д. Теория и практика межкультурной коммуникации / Гудков Д.М.

- М.: Наука, 2003, 90 с.
14. Гухман, М.М., Лингвистическая теория Л.Вайсгербера / М.М.Гухман // Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике. М.: Издательство Московского Университета, 1961, с. 162-168.
 15. Городецкая, Л.А. Стратегии вежливости в английском языке в сопоставлении с русским / Л.А.Городецкая //Россия и Запад: диалог культур. (Материалы 2-й международной конференции 28-30 ноября 1995г.). М.: Академия наук СССР, 1996, с. 304-310.
 16. Дресслер, В. Синтаксис текста / В.Дресслер //Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 8. М.: Наука, 1988, с. 137-145.
 17. Зацепина, Е.А. Лексико-фразеологическая объективация концепта «вежливость» в русском языке: дис. ... канд. филол. наук / Е.А.Зацепина. Воронеж: Спутник +, 2007, 189 с.
 18. Звегинцев, В.А. Предложение и его отношение к языку / Звегинцев В.А М.: Просвещение, 1976, 306 с.
 19. Казаринова, Н.В. Знаки личных отношений, коммуникация и образование: сборник статей / Н.В. Казаринова; ред. С.И. Дудник. - СПб: Санкт-Петербургское философское общество, 2004, 105 с.
 20. Карасик, В.И. Культурные доминанты в языке / В.И. Карасик // Языковая личность: Культурные концепты. Волгоград, Архангельск, 2002, с. 3-16.
 21. Конрад, Р. Вопросительные предложения как косвенные речевые акты / Конрад, Р.//Новое в зарубежной лингвистике. СПб: Лингвистика, 2002, Вып. 16. с. 349-384.
 22. Красных, В. Основы психолингвистики и теории коммуникации / В. Красных. М.: Юрайт, 2001, 498 с.
 23. Ларина, Т.В. Категория вежливости в английской и русской коммуникативных культурах / Т.В.Ларина. М.: Академия, 2003, с. 23-29.
 24. Ларина, Т.В. Концепт «Вежливость» в коммуникативном сознании русских и англичан / Т.В.Ларина // Człowiek Swiadomosc Komunikacja Internet.

- Warszawa, 2004, с. 284-293.
25. Луцева, О.А. Речевой этикет (категория вежливости) и его изменение на стыке двух эпох (конец XIX - первая четверть XX века)/ О.А.Луцева. Таганрог: Вега, 1999, 210 с.
 26. Маслова, В.А. Введение в лингвокультурологию/ В.А.Маслова. М.: Академия, 1997, 206 с.
 27. Мильруд, Р.П. Порог ментальности российских и английских студентов при соприкосновении культур / Р.П.Мильруд//Иностранный язык в школе, 1997, №4. с. 17-22.
 28. Остин, Дж.Л. Слово как действие /Дж.Л.Остин // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17. Теория речевых актов. М: Прогресс, 1986, с. 221-229.
 29. Панкеев, И.А. Энциклопедия этикета / И.А. Панкеев. Москва: Олма-Пресс, 2002, 384 с.
 30. Рашидова, А.Х. Речевые этикетные формулы обращения к собеседнику (на материале русского и английского языков) : автореферат дисс. канд. филол. наук / А.Х.Рашидова. Тюмень: Хорд, 2003, 20 с.
 31. Ратмайр, Ренате. Прагматика извинения, / Ренате Ратмайр. М.: Наука, 2003, 40 с.
 32. Романова, И.А. Концепт «вежливость» и его объективация в русском языке /И.А. Романова // Культура общения и ее формирование. Воронеж: Спутник+, 2001. - Вып. 8. с. 95-97.
 33. Сепир, Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии [Текст] /Э.Сепир. М.: Прогресс 656, 2002, с. 38-59.
 34. Серль, Дж.Р. Косвенные речевые акты / Дж.Р. Серль // Новое в зарубежной лингвистике. Теория речевых актов. М.: Прогресс, 1986. - Вып. 17, с. 195-222.
 35. Словарь по этике : словарь / ред. А. А. Гуссейнова и И.С. Кона. М.: Политиздат, 1975, с. 221-242.
 36. Тер-Минасова, С.Г. Язык и межкультурная коммуникация: учебное пособие/ С.Г. Тер-Минасова. М.: Слово/Slovo, 2000, 624 с.
 37. Тырникова, Н.Г. Русский речевой этикет как одно из проявлений статусно-

- ролевых отношений (на материале романа А.Н.Толстого «Хождение по мукам») / Н.Г.Тырникова // Филол. этюды. М, 2001, Вып. 4. 265 с.
38. Уорф, Б. J. Отношение норм поведения и мышления к языку / Б.Л.Уорф. М.: Наука, 1960, вып. 1. 187 с.
39. Формановская, Н.И. Речевой этикет и культура общения / Н.И.Формановская. М.: ЭКСМО, 1989, 150 с.
40. Фурманова, В.П. Межкультурная коммуникация и преподавание иностранных языков / В.П.Фурманов // Россия и Запад: диалог культур. (Материалы 2-й международной конференции 28-30 ноября 1995 г.). М.: Академия, 1996, с. 236-242.
41. Храковский, В.С. Семантика и типология императива. Русский императив / В.С.Храковский, А.П.Володин. М.: Просвещение, 2003, 90 с.
42. Щерба, Л.В. Языковая система и речевая деятельность / Л.В. Щерба. М.: Просвещение, 1974, 428 с.

Ingilis dilində

43. A.Christie. N or M? Great Britain, 2008, p.122.
44. A.C.Doyle. The man from Archangel. Moscow, 2000, p.302.
45. Bharuthram S. Politeness phenomena in the Hindu sector of the South African Indian English // Journal of Pragmatics, 2003.
46. B.Sheridan. The project Gutenberg Ebook of The Rivals Sheridan // <http://www.gutenberg.org/cache/epub/24761/pg24761-images.html>).
47. Braun, F. Politeness in language - studies in its history, theory and practice – Watts, R.J., Ide, S., Ehlich, K. / F. Braun // Linguistics. - 1993. - Vol.31 (4). p. 770-772.
48. Brown, R., Levinson S. Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge / R. Brown. 1978, p. 28-39.
49. Brown, R. Politeness - some universals of language usage [Text] / RJBrown, S.Levinson // Contemporary Psychology. 1988, Vol.33 (9). p. 749-750.

50. Carrell, P. Politeness - comparing native and non-native judgments / P. Carrell, B.Konneker // *Language Learning*. 1981, Vol.31 (1). p. 17-30.
51. Cherry, R. Politeness in written persuasion /R. Cherry// *Journal of Pragmatics*. – 1988, Vol.12 (1). p. 63-81.
52. Clark, H. Politeness in requests - rejoinder. /H. Clark, D. Schunk // *Cognition*. – 1981, Vol.9 (3). p. 311-315.
53. Clyne, M. *Intercultural Communication at Work: Cultural Values in Discourse* /M. Clyne. Cambridge, 1994, p. 134-178.
54. Collin H. *Collin's English Dictionary*. Glasgow, 2013, p.950.
55. Enlich K. On the historicity of Politeness. Berlin, 1992, pp.71-107.
56. Fraser, C. Crosscultural differences in politeness of excuses / C.Fraser // *Australian Journal of Psychology*. 2002. - Vol.54 (2). pp. 117-117.
57. Grice P. *Logic in conversation in syntax and semantics*. *Speech acts 3*. New York. Academic Press, 1975, p. 434.
58. Goldsmith, D. The impact of politeness and relationship on perceived quality of advice about a problem / D.Goldsmith, E. MacGeorge // *Human Communication Research*. 2000, Vol.26 (2). pp. 234-263.
59. Harris, S. Being politically impolite: extending politeness theory to adversarial political discourse / S. Harris // *Discourse & Society*. 2001, Vol.12 (4). p. 451-472.
60. Kasper, G. Linguistic politeness - current research issues [Text] / G.Kasper// *Journal of Pragmatics*. - 1990. - Vol.14 (2). p. 193-218.
61. Lakoff, R *Language and Women's Place* / R Lakoff-New York Harper & Row, 1975, pp. 45 -79.
62. Lakoff, R.T. *The Logic of Politeness or Minding Your P's and Q's* / R.T. Lakoff // *Papers from the 9th Regional Meeting, Chicago Linguistic Society*. Chicago: Press, 1983, p. 13-22.
63. Lakoff R. The limits of politeness therapeutic and courtroom discourse. *Multilingua*, 1989, p.101-129.
64. Leech,G.N. *Principles of Pragmatics* / G.N. Leech. London, 1983, 125p.

65. Leech G. Pragmatic of Politeness. Oxford University Press, 2014, p. 368.
66. Longman dictionary of contemporary English: dictionary/ Pearson Longman, 2009, 2082 p.
67. Oxford Dictionary: dictionary/ Franklin Electronics Publisher: Incorporated, 2010, 1082 p.
68. Robins, L. Confrontation and politeness strategies in physician-patient interactions / L. Robins, F. Wolf // Social Science & Medicine. 1988, Vol.27 (3). - p. 217-221.
69. Rintell, E.M. Language variation and pragmatic ability: the influence of social context on the production of speech acts by second language learners / E.M.Rintell. 1982, 302 c.
70. Rubin, J The use of «thank you» / J.Rubin // Paper presented at the sociohnguistics colloquium, TESOL Conversation Toronto, Canada, 1983, pp.36-74)
71. Sparks N. At first sight. USA, 2006, p.81
72. Spiers, J. The use of face work and politeness theory / J.Spiers // Qualitative Health Research. 1998, Vol. 8 (1). p. 25-47.